

AZERBAYCAN DİNİ LİTERATÜRÜNDE HZ. MUHAMMED

Yrd. Doç. Dr. Habil NAZLIGÜL

E.Ü. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

habiln@erciyes.edu.tr

Özet

İslam kültür tarihinde mühim bir yeri bulunan Azerbaycan 20. asrının büyük bir kısmını sosyalist tecrübe içerisinde geçirmiştir. Bu tecrübe İslam alemi için de yeni bir deneyim olmuştur. Temelde dinlere ve dînî inançlara karşı olan ve buna uygun yapılanmalarla inançtan arındırılmış yeni bir insan ve toplum oluşturma çabaları içerisinde İslam'ın ve Hz. Muhammed'in algılanışında da farklılaşmalar olmuştur.

Dinle ilgili iş ve uygulamaların ehil eller tarafından yasal yollarla yapılamadığı uzunca bir zaman diliminde dînî bilgiler azalmış, doğru bilgilerin yerini yanlış ve kaynağı belirsiz bilgiler almışsa da bu durum dine olan yönelişi ve ihtiyacı ortadan kaldırmamıştır. İnsanlar, din karşıtı yapılanmalara rağmen, dinleri ile diyalog içerisinde olmuş, dînî sima ve objelere karşı saygılarını dar çevrelerde, aile ortamlarında ve genellikle de şifahi düzeyde devam ettirmişlerdir. Resmî ideoloji tarafından izlenen din karşıtı propagandanın gereği olarak yayınlanan telif ve tercüme çalışmalarında Hz. Peygamber de dahil olmak üzere bir çok dînî fenomen ve obje çarpıtılmış asıl mahiyetiyle yansıtılmamıştır. Fakat bu durum Hz. Peygambere olan sevgi ve bağlılığı asla azaltmamıştır.

Bağımsızlık sonrasında Azerbaycan tüm dînî konularda olduğu gibi Hz. Peygamber hakkında da var olan bilgi boşluğunun doldurulması amacıyla yoğun bir yayın faaliyetine sahne olmuştur. Ortaya çıkan ürünler arasında bazı ciddi çabalara tesadüf edilse de geneli itibarıyla bilimsel olmaktan uzak, aceleci telif ve tercümelerden oluşmuştur. Bu konularda ki boşluk devam etmekte ve ciddi bilimsel araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dini Literatür, Azerbaycan, Hz. Muhammed, Sünnet, Hadis.

Giriş

Bu yazımızda Azerbaycan'da dînî durum, dînî literatür ve bu literatürde Hz. Peygamberin ele alınışını incelemeye çalışacağız. Çalışmamız genel olarak Azerbaycan'ın son asrı ve bağımsızlık sonrasında ilk yılları ile sınırlı olacaktır. Çalışmamızda temelde Kiril Alfabesi ile yazılan Azerbaycan Türkçe'si eserlerden ulaşabildiklerimizi inceleyeceğiz. Bunun yanında başka alfabelerde yazılan konumuzla ilgili çalışmalardan da istifade etmeye çalışacağız. Bu çalışmamız tanıma, tanıma ve zihniyet tahlili denemesi mahiyetinde olacaktır. Bu konularda daha derinlemesine araştırma ve tahlillerin bizzat Azerbaycanlı âlimlerce yapılacağını ümit ediyorum. Çünkü evin içinde olanı en iyi bilen ev sahibidir¹

1. Toplumsal Yapılanma ve Geleneklerin Dînî Algı ve Pratiklere Etkisi

Kısa bir tarih dilimi içerisinde farklı sistemlerin uygulamasına şahit olan Azerbaycan, farklı sistemlerin din anlayışını, farklı uygulamalar karşısında insanların din telakkilerinde oluşan değişimleri izleme açısından güzel bir örnektir. Bu örnek bize göstermiştir ki, içinde yaşanan siyasal ve sosyal sistemler insanın dînî düşüncesi de dahil tüm düşüncelerini hatta tüm hayatını derinden etkilemektedir. Ancak bu etki dînin aleyhine ne kadar kuvvetle uygulanırsa uygulansın insanın tabii ihtiyaçlarından olan inanma ve inancını izhar etme duygularını ortadan kaldırmamaktadır. Fakat uygulanan baskılar dînî düşüncenin, tutum ve davranışların dışı vuruluşu ve uygulanışı üzerine tesir etmektedir.

İşte bu değişimi tam manasıyla yaşayan Azerbaycan'ın bağımsızlık öncesi döneminde, pratik dînî hayat genellikle devlet tarafından karışılmayan, halkın serbest uygulamasına bırakılan ölüm ve ölüm fenomeni ile ilgili uygulama ve davranışlara, bazı anma günlerine ve bayramlara hasredilmiş gözükmektedir. Din adına en rahat hareket edilebilen yer mezarlıklar ve yapılabilen fiiller de cenaze merasimi ile ilgili olunca bunların gelişerek dînî yaşatan semboller olması, din denilince de ilk akla gelen şeyler olması gayet tabii olacaktır. Bu günkü dînî edebiyatın önemli bir kısmının ölüler için söylenen ağıt ve mersiyelerden oluşması,² ağlayan ve ağlatan profesyonel ağıtçıların hala faal hizmet görüyor olmaları kanaatimizi desteklemektedir.³

Ölümün insan için kaçınılmaz son olduğu ve ahiret inancının da dînin en temel esaslarından olduğu inkar edilemez bir gerçektir. Ancak dînin, ibâdet türünden diğer tezahürleri kısıtlanır ve böyle dar bir çerçeve ile sınırlandırılırsa, dînin kendi içindeki bütünlüğü bozulacağından sıhhatli bir din anlayışının teşekkül etmeyeceği açıktır.

Olumsuz gibi değerlendirilecek yönleri bulunmakla birlikte, uygulanan bu gelenekler, Ruslaştırma/Hıristiyanlaştırma ve ateizm propagandalarına karşı koruyucu rol oynamış, içerisinde dînî âdet ve gelenekleri de koruyarak toplumun geçmiş ve gelenekleriyle bağını devam ettirmiştir. Çünkü hem Çarlık Rusya'nın hem de Bolşeviklerin egemen olduğu dönemlerde Müslüman halk tarafından uygulanan bu âdetler kontrol altında tutulmaya ve yasaklanarak takibat altına alınmaya çalışılmıştır.⁴

Farklı yöre ve toplumdaki din anlayışı, dînî yaşayış ve dînî tezahürler o yörenin tabiat şartları, toplum yapısı, kültürü, idârî şekli ve hatta o toplumun içinde bulunduğu uluslararası idârî ve siyâsî yapılanmalardan etkilenmekte, dînin toplumlara göre değişme göstermeyen bazı esasları dışında, içinde bulunulan şartların gereğine ve yönlendirmesine göre şekillenmektedir.

Buna bağlı olarak bazı dînî uygulama ve tezahürler bir yöre, toplum veya ülkede önem kazanıp ön plana çıktığı halde, aynı uygulama bir başka bölgede aynı önemi hâiz olmamaktadır. Bu nedenle bir yörenin dînî yaşantısı ve kültürü değer-

lendirilirken bütün bu unsurlar, hatta zikredilemeyen daha pek çok unsur göz önünde bulundurulmalıdır.

2. Azerbaycan'da Dînî Kültür ve Dînî Literatür

Bir milletin veya bölgenin dînî literatürünü oluşturan esas unsurun orada hakim olan kültür, bilgi ve anlayışın olduğu aşikardır. Din de toplumu etkileyen kültürel unsurların en önemlilerindedir. Bu nedenle orada oluşan dînî edebiyatın tespit ve tetkikinden önce dînî kültürün tetkik edilmesi gereklidir. Biz de buna uyarak Azerbaycan'ın dînî kültürüne kısaca değinmek istiyoruz.

a. Çarlık Döneminde Dînî Altyapının Durumu

Coğrafi konumu itibarıyla Azerbaycan'ın iki önemli özelliği bulunmaktadır. Bunlardan biri göç ve sefer yollarının üzerinde bulunmasıdır. Bu özelliği ile burası savaşlar, istilalar ve göçler nedeniyle hayli ıstıraplar çekmişse de kültürel bakımdan da o denli kazanımları olmuştur. Bu gün dahi başta Azerbaycan olmak üzere genelde Kafkasya bölgesinde Orta Doğu, Uzak Doğu ve Hint kökenli bütün kültürlerin izini görmek mümkün olabilmektedir.⁵

Zamanla İslam Dîninin hakim olduğu ve İslam kültürünün baskın kültür durumuna geldiği bölgenin bir diğer özelliği de İslam kültürünün çok farklı boyutlarını bir arada koruyup yaşatmasıdır. İslam dünyasında, hür düşünme asırları olarak kabul edebileceğimiz ilk asırlardan sonra, belli mezhepler veya görüşleri esas olarak alıp uygulayan güçlü merkezi otoriteler kurulmuştur. Bu otoriteler hakim oldukları bölgelerde bir mezhep etrafında uygulama birliği sağlamaya çalışmış, böylece kendinî ve toplumu boyutları belirsiz bir düşünme, yorumlama ve uygulama çokluğu içerisinde dağılıp gitme tehlikesinden koruma ve kurtarma gayretine girmiştir. Bunun neticesinde İslam Dünyası pek çok bölgede çok renkliliğini kaybetmiş, tek renkliliğe ve tek mezhepliliğe yönelmeye başlamıştır. Bu yöneliş devlet otoritesinin güçlü ve ilim merkezlerinin etkin olduğu yerlerde daha hızlı ve tesirli bir şekilde gerçekleşmiştir. Merkezi otoritenin nispeten zayıfladığı Kafkasya gibi uç bölgelerde bu yönelişin daha zayıf ve daha yavaş gerçekleştiği söylenebilir. Örneğin bu yörelerde diğerlerinden farklı olarak geleneksel kültür ve âdetler canlılığını korumuş, eski din ve düşünceler ya bizzat kendi adıyla yaşamaya devam etmiş ya da isim değiştirip Müslümanlığın içine sızarak yaşamını sürdürmüştür.

Güçlü merkezi otoritelerin bulunduğu yerlerde ortaya çıkan ve genel dînî kabullerden farklı olan dînî akım ve düşünceler dînî sapma olarak adlandırılmaktaydı. Bunlar hakim otoritenin sıkı takibi ve cezalandırması neticesinde kısa sürede etkinliğini kaybetmekte ve ortadan kalkmakta, böylece toplum üzerindeki etkileri daha kısa süreli ve az olmaktaydı.⁶ Müslüman dünyanın uç bölgelerinden sayılabilecek olan Kafkaslarda, İslam dîninin oralara girdiği zamanlardan beri diğer bölgelerde görülen tek renkliliğe yönelişin tam manasıyla gerçekleşmediği, genelde bu bölgelerde çok renkli kültürel görünümün devam ettiği söylenebilir.⁷

Çok dinlilik ve mezheplilik tabii olarak dinler ve mezhepler arası hoşgörünün buralarda daha yaygınlaşmasına neden olmuştur. Ancak dinler ve mezhepler arası çekişme ve savaşların olmadığını söylemek de mümkün değildir. Özellikle hakim siyâsî otoritelerin tutumundan kaynaklanan mücadeleler bazen şiddetli hal alıp savaşa neden olabilmıştır. Bu mücadelelerin örnekleri Kafkasya bölgesinde tek gücün hakim olmadığı dönemlerde çokça görülmüştür. Fakat merkezi güçlerin hakim olduğu dönemlerde dinler ve mezhepler arası ayrılıkların ve mücadelelerin sona erdiği de söylenemez, sona eren belki aralarındaki silahlı mücadeledir.

İslam dünyasının uyanış aşısı olarak adlandırabileceğimiz 19. Asırdan itibaren tüm İslam dünyasında, Batıda yapılan oryantalist araştırmaların da tesiri ile, dînî düşüncede yeni yönelişler ortaya çıkmış, klasik kaynakları eleştirel yaklaşımlarla ele alan yeni araştırmalar, batı dillerinden hem Arapça'ya hem de Müslüman dünyanın konuştuğu diğer dillere tercüme edilmeye başlanmıştır. Tercümelerin yanı sıra bizzat Müslümanlar içinden de artık geleneksel tarzda düşünmeyen, dine, dînî yaşayış ve geleneklere, dînî kaynaklarına eleştirel olarak yaklaşan şahısların eserleri de yaygınlaşmaya başlamıştır.

Batıdaki ve İslam dünyasının diğer bölgelerindeki gelişmelerden Çarlık Rusya'sı içinde yer alan Azerbaycan da derinden etkilenmiştir. Dînî ve dünyevi bakımdan Hıristiyan dünyanın güçlü liderlerinden birinin egemenliğinde olmaları sebebiyle öğrendikleri Rusça vasıtasıyla Batılı oryantalistlerin fikirlerine daha erken dönemlerde aşına olmuşlardır.

Ruslar kültürlerinin bölgede baskın kültür olmasının yanında, bölgeye çok sayıda Rus okulları açıp buralarda okumayı cazıplendiren, mezunlarına devlet kademelerinde büyük imkanlar sağlamışlardır. Buna karşılık mahallî dil, kültür ve unsurlarının öğretilmesi, araştırılması ve olumlu yönde geliştirilmesinin ihmal edilmesi neticesinde mahallî kültür ve unsurları zamanla zayıflamış ve birtakım tatbikatlardan ibaret kalmıştır. Bu arada din eğitimi de genelde tamamen halkın eline bırakılmış, hiçbir devlet desteği görmeksizin ve denetimsiz olarak yürütülmüştür. Bunun neticesinde örgütlü ve organize din eğitimi ilk, orta ve üst düzeyde çok azalmış, sınırlı sayıda olmak üzere belli yöre ve bölgelerde devam edebilmiştir. Gerçekte iç karışıklıklar ve savaşlarla uğraşmakta olan İslam dünyasının diğer bölgelerindeki Müslümanların durumunun buradakinden daha iyi olmadığı veya benzer durumda olduklarını söylemek mübalağa olmayacaktır.

Bu ilgi azlığı nedeniyle dînî eğitimin amaçlarında da sapmalar görülmüş, nitelikli, düşünen ve yeni şeyler üreten bilgin ve uzmanlar yetiştirmekten çok, genelde dînî pratikleri yapmaya ve yaptırmaya yönelik elemanlar yetiştirmek gaye edinilmiştir. Din eğitimine olan resmî ilgisizliğin yanı sıra, din adamlarının geçimlerini halkın fitre, zekat, humus⁸, sadaka ve benzeri bağışlarıyla veya dînî nikah ve cenaze merasimlerinden alınan ücretlerden temin etmeleri din sahasında çalışmaya olan ilgiyi daha da azaltmıştır. Bu gibi durumlarda elde edilen gelir çoğu kere miktarı belirsiz ve ihtiyacı karşılamayacak düzeyde olduğundan, alanla veren doğrudan muhatap olduklarından, alan konumundaki görevliyi âdeta dilenci durumuna in-

dirmekte ve halkın veya cemaatinin yanındaki değerini düşürmektedir. Öte yandan bu durum dînî pratikler ve düşünceler halkın seviyesine ve taleplerine göre düzenlenmesini gerektirmiş, bu sahada değişim ve gelişme imkanı bulunamamıştır. Bunlar veya benzeri olumsuzluklar nedeniyle az da olsa yetişen bilginlerden bazıları, büyük kültür merkezlerine veya iltifat görecekları diğer yerlere gitmişlerdir.⁹ Bazıları da kendilerine itibar sağlayacak bir güce dayanma gayesiyle idarecilere yakın olmuş, bu güce mensup olmakla öğünmüş, onların amaç ve hedefleri doğrultusunda çalışmış, örneğin el yazması eserlerin yağmalarcasına toplamasında egemen güce yardımcı olmuşlardır.¹⁰ Hatta İslam medeniyet ve kültürünün en önemli merkezlerinden biri olan İstanbul kütüphanelerinin elyazmalarının sayısı bakımından Petesburg'dan sonra geldiğinin ifade edilmesi bu yağmanın boyutlarını göstermektedir.¹¹

Dînî ve kültürel alanlardaki bütün bu olumsuzlukların yanı sıra Çarlık Rusyasında Müslümanlara yönelik Hıristiyanlaştırma çabaları da görülmüştür.¹² Örneğin işgal ordusuyla birlikte 1835 yılında Erzurum'a kadar gelen ve gözlemlerini yazan Aleksander Puşkin'e (1799-1837) göre Rusya'daki Müslüman toplulukların, özellikle de yeni Müslüman olan Çerkezlerin medenileştirilmesinin tek yolu İncil telkini ile onların Hıristiyanlaştırılmasıdır, bunu önerir. Bu çabanın esas amaçlarından biri de Ruslaştırarak asimile etmektir.¹³ Kilise ve misyonerlerin bazen zorla, bazen de özendirmelerle sürdürdüğü Hıristiyanlaştırma çabalarına rağmen Müslümanlar her zaman dinlerine bağlı kalmışlar, baskılar karşısında susup içlerine kapanmışlarsa da inançlarından taviz vermemişler, açılım fırsatı bulduklarında dindarlıklarını ve dinlerine bağlılıklarını ortaya koymaktan çekinmemişlerdir.

Genel görünüm bu olmakla birlikte elbette ki durum tamamıyla bundan ibaret değildir. On dokuzuncu asrın sonları ve yirminci asrın başlarında İslam dünyasında ilmi, dînî ve sosyal uyanışlara paralel olarak Azerbaycan, Kafkasya ve diğer Müslüman bölgelerde de uyanışlar başlamıştır. Bu dönemde, Müslümanların içinde buldukları geriliğın sebeplerini araştıran, geri kalmışlıktan kurtuluşun çarelerini bulmaya çalışan âlim ve yazarların çalışmaları Osmanlı dünyasının genelinde olduğu gibi bu bölgelerde de ortaya çıktığı gözlenir.¹⁴ Müslümanların içinde bulunduğu utanılacak durumu, onların dinlerine getirdikleri yanlış yorum ve buna bağlı uygulamalardan kaynaklandığı kanaatiyle dînî ve toplumsal konularda reformist ve radikal değişimlerin uygulanmasını öneren ve bunun için çalışan yazarlar da bulunmaktadır. Bu yazarların başında Azerbaycan'ın ünlü yazar ve eğitimcisi Mirza Fetali Ahundov (1812-1878) gelmektedir. Din eğitimi olarak yetişen ve sonra da Rus kültürüyle tanışan Ahundov, temel olarak din ve dünya işlerinin birbirinden ayrılmasını ve geri kalmışlığı yenebilmek için dünyaya yönelmeyi önerir. Bir kısmı Türkiye Türkçesine de çevrilen eserlerinde din istismarını, dînin yanlış anlaşılmasından ve uygulanmasından kaynaklanan âdet ve gelenekleri bazen komedi ve istihza, bazen de ağır bir dille eleştirmektedir.¹⁵

Bölgenin birbirlerinden farklı ve çok kültürlü yapısı, Müslümanların Sün-nîlik ve Şîîlik gibi iki büyük mezhebinin çeşitli kollarının bu bölgede iç içe yer

alması, bölgedeki dînî tutum ve davranışları birbirlerine karşı ılımlı ve müsamaha-
kar olmaya zorlarken, bazen de ayrılıkların keskinleşmesine neden olabilmektedir.

Bu dönemde Azerbaycan'da dînî neşriyat hayatı İstanbul kültürü ve neşri-
yatıyla yakın ve canlı bir diyalog içerisinde olmuştur. Bu dönemde yayınlanmış
olan edebiyat ve neşriyatın büyük kısmı Bakü Elyazmalar Enstitüsü, Şarkşunaslık
Fakültesi ve Ahundov kütüphanelerinde yer almaktadır. Buralarda yaptığımız araş-
tırmalarda Hz. Peygamberin hayatı ve hadisleriyle ilgili olarak bu dönemde yapılan
ciddi bir çalışmaya rastlayamadık.

b- Sovyet Döneminde Dine Yaklaşım ve Dînî Literatür

Her halükârda İslam dünyasının diğer bölgeleriyle birlikte bu bölgede de
Müslümanlar ve İslam kültürü pek de olumlu sayılamayacak bir görünüm içerisin-
deyken bölgede, 1917 Ekiminde başlayan ve tüm Çarlık Rusya'sına, civar ülkelere,
dünyanın muhtelif bölgelerine yayılan veya tesir eden Bolşevik ihtilali ile yeni bir
döneme girildi.

Başlangıçta Azerbaycan bu ihtilalin içerisinde yer almamış, 28 Mayıs 1918
tarihinde M. Emin Resulzade (1884-1955) başkanlığında Azerbaycan Cumhuriyeti
adı ile bağımsız bir devlet kurulmuştur. Fakat çok geçmeden içeriden destek ve
davetlerle 27 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan Bolşevik ordularının işgaline uğ-
ramış ve genç Azerbaycan Cumhuriyeti sona ermiştir. Bu tarihten itibaren Azer-
baycan daha önce tecrübe edilmemiş, yeni bir ideolojik oluşum içerisine girmiştir.

İhtilalin ilk yıllarında insanların tepkisini çekmemek ve taraftar kazanmak
amacıyla herkesin inançlarında ve inançlarının gereği olan ibâdetlerini yerine ge-
tirmekte serbest olduklarına dair genelgeler yayınlanmış ve böylece din ve inanç
serbestliği getirilmişti.¹⁶ Fakat bu serbestlik çok uzun sürmemiş, yeni sistemin o-
turmaya başlamasıyla birlikte, kısa süre sonra dinler üzerinde çok sıkı bir baskı
dönemi başlamıştır.

Dînî, manevî ve hatta milli duygulardan arındırılmış yeni bir insan ve top-
lum tipi oluşturmayı hedefleyen yeni ideoloji, hedeflerine ulaşmanın önündeki en
büyük engel olarak gördüğü dinlere ve dînî kuruluşlara karşı çok yönlü ve zorlu bir
mücadele başlatmıştır. Dinsizleştirme mücadelesini sürdürmekle birlikte, bu müca-
delenin bir başka boyutu olarak mevcut dînî durumu yeni ideoloji lehine kullanma-
yı ve istismar etmeyi de ihmal etmemiştir.

Dinle mücadelenin ilk adımı olarak dînî ibâdetlerin ve görevlerin icra edil-
diği yerlerin çoğu ibâdete kapatılmıştır. Kapatılan bu yerler depo, ticarethane ola-
rak maksadı dışında kullanılmış veya, içerisinde düğün, tiyatro, toplantı ve benzeri
sosyal faaliyetlerin yürütüldüğü medeniyet merkezlerine dönüştürülmüştür. Dış
dünyaya, özellikle de Sovyetler Birliğinin yakın diyalog içerisinde olduğu A-
rap/İslâm dünyasına karşı din özgürlüğünün varlığını söyleyebilmek ve propaganda
amaçlı olarak varlığına izin verilen dînî kuruluşlar ve ibâdethane olarak korunan

çok az sayıdaki mescitler yaşamaya devam etmiştir. Fakat bu kuruluşlar ve mescitler din eğitimi ve çok yönlü din hizmetlerinin icra edildiği yerler olmaktan çok, genellikle cenaze işlerinin ve mezarlık merasimlerinin organize edildiği kurumlar ve yerler olmuştur.¹⁷

Dine karşı mücadelenin bir başka yönü de din hizmetlerini yerine getiren insanlara, din bilginlerine ve dînî neşriyata karşı olmuştur. Zaten az sayıda olan ve yetersiz de olsa din eğitimi veren kurumlar, okullar ve medreseler kapatılarak din eğitim ve öğretimi yasaklanmış ve bu yasağa uymayanlar rejim düşmanı olarak ilan edilip sürgüne gönderilmişler veya ağır cezalara çarptırılmışlardır.

Bu uygulamalar Allah inancını ve dine duyulan ihtiyacı azaltamamıştır.¹⁸ Baskılar neticesinde dînî faaliyetler tamamıyla sona ermemiş fakat oldukça azaltılmış ve sınırlandırılmış olarak devam edebilmiştir. Neticede hem dînî eğitim ve renler hem de bu eğitimi alanlar ya bu işten vazgeçmişler veya gizli bir şekilde yürütmeye çalışmışlardır. Her iki halde de bu durum dînî eğitimin ve dînî uygulamaların gizli olarak yürütülmesine ve denetim dışına çıkmasına yol açmıştır.

Bu dönemde yapılan dine karşı mücadelenin bizi ilgilendiren yönlerinden biri de kitap ve neşriyat yoluyla yapılan ve “bilimsel mücadele” olarak adlandırılacak propagandadır. Bu maksatla yayınlanan çalışmalarda doğrudan Müslümanlara, dolaylı olarak ta İslam’a yönelik olarak ortaya konan ve çoğu zaman hakaret boyutlarına ulaşan eleştiri ve istihzalar bazen haklı olarak yapılmış olsa bile sonuç getirici ve ıslah edici olmaktan çok, ümit kırıcı bir hava vermiştir. Neticede bazı insanlar dînî bakımdan içine, evine veya yakın çevresine kapanarak dînî hayatını, öğrenim ve öğretimini sürdürebilmiştir.

c. Sovyet Dönemi Azerbaycan’da Dînî Yayınların Genel Muhtevası

1920-1990 yılları arasını kapsayan bu dönemin din ile ilgili yayınları geneli itibarıyla dine karşı mücadele maksadıyla çıkarılan kitaplar ve neşriyattan oluşmaktadır. Yaşayan dînî kuruluşların çıkardıkları neşriyat ve fetvalar dahi dînî konularda bilgilendirmek ve dînî sorunları çözmek yerine inanan insanları sistem içine çekmek maksadını gütmüştür. Bu neşriyatın bir kısmının bizzat ateizm propagandası yapan ve bu maksatla kitap ve neşriyat çıkaran kuruluşların matbaalarında basılıyor olması bu kanaati ispat etmektedir.¹⁹

Çarlık döneminde bölgede yaygın olarak kullanılmakta olan Arap Alfabesinden bağımsızlık yıllarında vazgeçilerek Latin alfabesi benimsenmiş, bu alfabe 1939 yılına kadar yürürlükte kalmış ve bu yıldan itibaren Kiril alfabesine geçilmiş ve bu durum yeniden Latin alfabesine geçilen 1990’lı yıllara kadar devam etmiştir. Sık yapılan bu alfabe değişikliği zaten yenisi çıkmayan dînî neşriyatın eski nüshalarından ve bunların bulunduğu kütüphanelerden istifade etme ve bu yolla dînî bilgi edinme imkanlarını son derecede sınırlandırmış veya tamamen ortadan kaldırmıştır. Böylece dînî malumatın temel kaynağı, tahrife çok müsait olan şifahi kültür ve söylentiler olmuştur.

Bu dönemde dînin adı en çok ateizmin propagandasını yapmak amacıyla okutulan dersler için hazırlanan ders kitaplarında geçmektedir. Lisans ve ihtisas düzeyinde okutulan bu dersler için ciddi program ve proje çalışmaları da yapılmıştır.²⁰ Bu eserlerde İslam dini sıklıkla anılmakta ve diğer dinlerle birlikte tenkitçi ve yüzeysel bir yaklaşımla ele alınmaktadır. Farklı isimlendirmelere rağmen bu eserlerin çoğu Sovyetler Birliği İlimler Akademisi Felsefe Enstitüsü tarafından geniş bir yazar katılımıyla, ders kitabı olarak Rusça hazırlanmakta ve tüm mahallî dillere çevrilmektedir.²¹ Örneğin “İlmi Ateizmin Esasları” adını taşıyan böyle bir eserin 10. faslı İslama ayrılmıştır. 20 sayfalık bu bölümde “İslamın meydana gelmesi ve esas cihetleri. Kur’an. İslamda mezhep ve tarikatler. Ayinler, bayramlar ve âdetler” başlıkları bulunmaktadır.²²

Genel eserlerin yanında İslam’la ilgili eserler de yayınlanmıştır. Batı dillerinden tercüme veya telif olan bu eserlerin çoğunun dili Rusça’dır. Bu eserler Azerbaycan’daki kütüphanelerde de bolca bulunmaktadır. Baku’daki muhtelif kütüphanelerde bazı öğrencilerimizle birlikte yaptığımız araştırmada oryantalistlerin İslam ile ilgili eserlerinin çoğunun Rusça’ya çevrildiğini tespit ettik.²³ Bu da Sovyet Müslümanlarının Batı usulü İslam araştırmalarına bizden çok daha önce vakif olduklarını göstermektedir. Bizim asıl ilgimiz bu dönemde Azerbaycan’da Türkçe olarak yayınlanan çalışmalardır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Sovyet döneminde İslamla ilgili yapılan çalışmaların büyük bölümünde Müslüman halkın bazı inanç, âdet ve uygulamaları ele alınmaktadır. Bu eserlerde ele alınan inanç âdet ve uygulamaların bir kısmı İslami geleneklerden kaynaklanıyorsa da bunlar fevkalade ve mahallî şartlara göre yorumlanmış, değiştirilmiş, başkalaştırılmış uygulamalardır. Bazen de bu uygulamaların kaynağını başka dinler ve kültürler oluşturmaktadır. Zamanla batıl inanç haline dönüştürülmüş muhtelif inançlar, âdet ve geleneklerin bir kısmı da islami uygulama gibi tezahür edebilmiştir. Ele alınan ve vakiada mevcut olan bütün bu uygulamalar bir ayrıma ve kaynak eleştirisine tabi tutulmadan İslâm’dan kaynaklandığı varsayımıyla eleştirilmekte, hatta alay edilmekte ve halkın bu gibi âdet-geleneklerden uzak durmaları istenmektedir.²⁴

Bu dönem dînî edebiyatında özellikle din görevlileri ve dînî hizmetleri yerine getiren kişilerin alaya alındığı çalışmalar da bulunmaktadır. Molla adı verilen din görevlilerin tamahkarlığı, cahillikleri ve dünyalık hırsları nedeniyle dînî değerleri, halkın din ve inancını istismarları ele alınmakta, tutumları ağır bir şekilde, hatta bazen de hakarete varan ifadelerle eleştirilmektedir. Nazım, nesir ve tiyatro oyunu biçiminde yazılan bu çalışmalarla din görevlilerine itibar kaybettirmek ve halkı onlardan uzaklaştırmak amaçlanmaktadır. Hatta bazen bu anlatımlar hayvanlar diliyle ve dolaylı olarak ifade edilmektedir.²⁵

Sovyet döneminde İslam’a resmî ve ideolojik yaklaşımı en güzel sergileyen geniş çalışmalardan biri Azerbaycan Türkçesiyle yayınlanan *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*’dir. Sovyet dönemde geniş yazar ve araştırmacı katılımıyla hazırlanan on ciltlik bu ansiklopedide doğal olarak dînî-islamî muhtevalı maddele-

re de yer verilmiştir. Fakat sıradan maddeler hakkında oldukça geniş bilgiler veriliyor olmasına rağmen İslam'ı ve onun temel kavramlarını anlatan maddeler oldukça kısa ve yüzeysel olarak ele alınmıştır. Örneğin, üç sütun üzerine büyük boy olarak basılan ansiklopedide "Allah" maddesi için sadece bir sütun ayrılmıştır ve bunun çoğu da Allah düşüncesinin reddine tahsis olunmuştur.²⁶ Ansiklopedide "İslam" ve ilgili maddeler için iki sayfa tahsis olunmuş, fakat buranın da oldukça geniş bir kısmı İslam ile sosyalizmin bağdaşır olduğunu iddia eden meşhur cereyanın anlatımına, yani "İslam Sosyalizmi" maddesine ayrılmıştır.²⁷ "Kur'an" ve benzeri maddeler için yine bu şekilde az ve yetersiz yer ayrılmıştır.²⁸ Hz. Peygamber hakkında bu ansiklopedide verilen bilgileri ayrıca ele alacağız. Kısacası Azerbaycan'da yayınlanan en geniş ansiklopedi olma özelliğine sahip bulunan bu çalışmadan da İslam ile ilgili yeterli ve sağlıklı bilgi edinebilmek mümkün olamamaktadır.

Dînî baskının kısmen hafiflediği seksenli yıllarda az da olsa dînî bilgi vermek masatlı çalışmalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bir kısmı akademik amaçlı olarak yapılan bu tercüme ve telif çalışmalarda siyâsî ve başka maksatlı yorumlar oldukça azaltılmış, dînî ve ahlaki bilgiler objektif olarak verilmeye çalışılmıştır. Bu zaman diliminde bazı İslam klasikleri de Azerbaycan Türkçesine kazandırılmıştır.²⁹

3. Peygamberliğin Farklı Algıları ve Etkileri

Bağımsızlık öncesi ve sonrası Azerbaycan'ın dînî yayınlarında, Hz. Peygamberin nasıl algılandığına geçmeden önce, konuya zemin oluşturmak ve mukayeseye imkan vermek için, tarihi süreç içerisinde olagelmiş peygamberlik algılarından bahsetmek istiyoruz.

Milletlerin dînî yapılarının oluşmasında, dînî düşünce ve davranışlarının şekillenişinde, inandıkları dînin kurucusu veya tebliğcisi olan kişiler veya peygamberleri hakkındaki tasavvur ve düşüncelerinin büyük ölçüde tesiri vardır. Yine kurucu veya peygamber sonrası süreçte ortaya çıkan ilk uygulayıcıların ve yorumcuların da dinlerin veya inançların gelişim seyrinde büyük önemi bulunur. Çünkü sonraki süreçler daima ilk kuruluş faaliyetleri üzerine bina edilir veya o dönemle ilişkilendirilir. Bu da dinler ve inançlar açısından kurucuları ve onların etrafındaki insanların faaliyetlerini kapsayan ilk dönemleri, sonraki dönemlerde ortaya çıkan görüşler ve yorumlardan daha önemli konuma getirmektedir.

Sadece peygamberler hakkında değil, insanlık tarihinde mühim roller oynamış her önemli insan hakkında da, toplumun kültürel ve sosyal yapısına, hatta ekonomik ve coğrafi durumuna göre abartılı algılamalar ve anlatımlar görülebilmektedir. Bu mübalağalı anlatımın peygamberler gibi toplumu maddî ve manevî yönden derinden etkileyen şahsiyetler hakkında da olması doğaldır. Ancak bu algı ve anlatımlar belli bir çizgiyi aşmaması, uluhiyet sınırına ulaşmaması kaydıyla tabii karşılanabilir. Aynı bir araştırma ve tartışma konusu olduğunu da vurgulamak istediğim bu farklı algılama türlerinin Hz. Peygamber için de vaki olduğu malumdur.

Müslüman toplulukların yapısına ve manevî hayatlarının seyrine göre nüansları bulunmakla birlikte, bu topluluklarda Hz. Peygamber çoğu kere, vahiy alan bir beşer ve insan-ı kamil olarak algılanmış, cismani hayatında toplumun diğer fertlerinden farklı olarak değerlendirilmemiştir. Fakat tarih içerisinde Müslüman toplumlarda bazen Hz. Peygamberi, cismani yapısı, bedeni ihtiyaçları ve beşeri hayatında da diğer insanlardan farklı olarak değerlendiren, onu bu yönlerden de insan üstü olarak görmek isteyen eğilimler olabilmektedir. Bu eğilimlerin zamanımız ilim adamları tarafından eleştirildiği ve toplumun peygamber telakkilerinin daha makul çizgiye oturtulmak istendiği gözlenmektedir.³⁰ Bu türden faydalı çalışmaların daha da çoğalmasının hem bizim toplumumuzun yararına olacağını, hem de Azerbaycan gibi bize kültürel yakınlığı olan yerlerdeki peygamberlik anlayış ve tasavvurlarına örnek olacağını düşünüyorum.

Hayatı ve bu hayatının detayları, özellikle de peygamberliği sonrası en net olarak bilinen tek peygamber Hz. Muhammed'dir. Onun hayatı hakkında bizzat Kur'an'da, onun zamanına kadar ulaşan hadis rivayetlerinde bilgiler bulabildiğimiz gibi, Hz. Peygamberin hayatını konu alan Ona çok yakın tarih ve siyer kaynaklarına da sahibiz.³¹Bütün bu imkanlara rağmen yine de Onun hakkında yazılan biyografik eserlerin bir kısmında ve şemail türünden kitapların bazılarında Hz. Peygamber hakkında oluşturulan efsanevi anlatımlardan uzak kalmamamış, Onun abide şahsiyeti bir takım hurafe ve efsanelerle âdeta sarılmıştır. Hz. Peygamberin şahsiyetinin gerçeğine uygun olarak anlaşılabilmesi için, yanlışların temizlenerek gerçeğin ortaya çıkarılması gereklidir.

Hz. Peygamber etrafında oluşturulan bu yanlışlar bazen iyice derinleşmekte, sonuçta çok farklı peygamber telakkileri ortaya çıkmakta, algılama ve tasvirde itidal çizgisi aşılabilmektedir. Bu algı tarzı Arap veya Fars kültürü gibi belli kültür- lere mahsus istisnai bir şey değildir, örnekleri Müslümanların yaşattıkları tüm kültürlerde bulunmaktadır. Bu algılar o kültüre mensup insanların dînî ve tarihi bilgileri, dine olan ilgilerinin seviyesiyle orantılı olarak değişkenlik gösteren bir olgudur. Örneğin dînî bilgisi yetersiz olan veya hiç bulunmayan, dînî duygu ve hassasiyeti az olan veya hiç olmayan kişilerin Hz. Peygamberi algılayışı ile dînî bir çevrede din eğitimi alarak ve dînî gerekleri yerine getirerek yetiştirilmiş birinin Peygamber anlayışı birbirinden hayli farklılık gösterecektir. Bu algılamaların, kişi ve toplumların değişme sürecine, değişimin hızı ve gerçekleşme tarzına bağlı olarak her zaman değişime uğrayabilecek olgular olduğu da unutulmamalıdır.

Toplumdaki din anlayışı ve algılayışındaki değişimler dikkatle izlendiğinde, dînî sapmalar, aşırılıklar, efsane ve hurafelerin önüne geçilebilmesi mümkün olur. Kısaca denilebilir ki insanlar benimseyebildiklerini kabul eder ve kabul ettiklerinde kendinden bir şeyler, ortak yön ve noktalar bulmak isterler. İnsanın bir şeyi kabulünde onu algılayışının, algılayışında da sosyal, siyâsî ve kültürel şartlarının olumlu veya olumsuz etkilerinin bulunduğu bir gerçektir. Bir objenin kültürel bir çevrede algılanışını ele alıp değerlendirirken, bu tahlilde değerlendircinin konumu

ve imkanları da etkilidir. Onun yapacağı değerlendirmeler, ulaşabildiği veriler ve incelediği kültürel çevreyi algılayışıyla doğru orantılı ve sübjektif olacaktır.

4. Sovyet Dönemi Yayınlarında Hz. Muhammed

Azerbaycan'daki çalışmalarımız sırasında öğrencilerimizin ve halkın Hz. Peygambere karşı ilgisi ve saygısının derinliği bana, Hz. Peygamberin hayatı konusunda bir bilgi birikiminin olabileceğini ve bu hususta yayınlar bulunabileceğini düşündürmüştü. Bunu tahkik amacıyla buradaki muhtelif kütüphanelerde yaptığımız araştırmalarda müspet veya menfi yönde Hz. Peygamberi anlatan Azerbaycan Türkçe'siyle yazılmış müstakil hiçbir esere rastlayamamak beni hayrete düşüren bir husus olmuştur. Bu konuda Rusça yazılan eserler açığı kapattığı için Türkçe eserlerin yazılmadığını düşünmüştüm. Fakat bağımsızlık sonrasında Hz. Peygamberin hayatı hakkında yayınlanan tercüme bir eserle ilgili olarak, aynı eserin ilavesinde yayınlanan bir röportajdan gerçeğin böyle olmadığını öğrendim.

Kitabı neşreden İlim ve Hayat Gazetesinin baş redaktörünün Kafkas Müslümanları dînî idaresinin başkanı Şeyhulislam Allahşükür Paşazade ile yaptığı mülakatta ona şu soruyu yöneltmektedir: “Şeyh hazretleri bildiğiniz gibi bir müddet Azerbaycan Sovyet matbuatında Muhammed Peygamber hakkında herhangi bir şey yazılması, hatta adının bile zikredilmesi yasak edilmişti. Lakin Avrupa'da, hususiyile Almanya, Fransa ve İngiltere'de Onun hakkında müspet fikirler söyleşilip cilt cilt kitaplar yazılmıştır. Biz de aşıkarcılık ve demokrasi bakımından bunu en önemli meselelerden hesap ederek gazetemizin dördüncü sayısından başlayarak (Muhammed Peygamber hakkında) yazı yayınlıyoruz. Aldığımız mektuplardan okuyucunun bu yazıyı dikkatle izlediği ve bu (kitabın) ışık yüzü görmesini çoktandır gözlediği anlaşılıyor. Bu konuda sizin fikriniz nedir?”

Paşazade bu soruya verdiği cevapta sosyalist dönemdeki matbuatta Hz. Peygamberin adının zikredilmesinin yasaklandığını doğrulamakla birlikte tüm halkın ve özellikle de dindarların Onun adını anmaktan hiç vazgeçemediklerini, adını dillerinden ve sevgisini gönüllerinden eksik etmediklerini vurgulamaktadır.³²

Hz. Peygamberin adının anılmaması veya yazılmamasını Onun hakkında övücü makalelerin yazılması ve müstakil çalışmaların yapılmasının yasak olması şeklinde anlamak gerekir. Çünkü mezkur devrin farklı zamanlarında yayınlanmış çalışmalarda Hz. Peygamberin adının yalın olarak yani “Muhammed” şeklinde zikredildiği bölümler ve pasajlar bulunmaktadır.

Hz. Peygamber ve İslam dîninden bahseden bu dönem eserleri iki ana gruba ayrılabilir. Bunlardan birincisi Rus veya Batılı müsteşriklerin eserlerinden mahallî dile çevrilerek basılan eserler ve ikincisi de doğrudan Azeri yazarların İslamla ilgili yazdıkları eserlerdir. Hz. Peygamberi ele alış tarzlarında bu iki eser gurubu arasında bazı yönlerden benzerlikler bulunmakla birlikte bazı yönlerden aykırılıklar da bulunmaktadır. Benzerliğin görebildiğim kadarıyla temel karakteristiği Türkçe çalışmaların ifade, içerik, kurgu ve benzeri bir çok bakımdan tercüme eserlerden

veya müsteşriklerin bu konudaki orijinal çalışmalarından ve fikirlerinden oldukça çok etkilenmiş olmalarıdır.

Müsteşriklerin eserlerinden Azeri Türkçesine çevrilen eserlerde veya onların tesirinde yazan mahallî yazarların eserlerinde Hz.Peygamber hakkındaki anlatımlar muhtelif olmakla birlikte genel çerçevesi itibarıyla artık bildik hale gelen oryantalist tasavvurlardan oluşmaktadır. Rastlayabildiğim kadarıyla bu dönem eserlerinde Hz. Peygamber hakkında dile getirilen temel görüşlerden bazıları şöyledir:

İddiaya göre Hz. Peygamber hakkındaki bilgiler ve rivayetler bazı Müslüman tarihçilerince son derecede şişirilmiş, gerçeğinden daha olumlu ve iyi gösterilmiştir. Halbuki İslamın temel kitabı olan Kur'an bile Müslümanların farklı cihetlere yönelmelerine ve ihtilaflara düşmelerine neden olan zıtlıklarla doludur³³ Peygamber de fikirlerinde orijinal değildir. Peygamberliği öncesinde Ehl-i Kitap denilen Yahudiler ve Hıristiyanlarla defalarca görüşmüş, onlarla sıkı diyalog içerisinde olmuş, zaten hoşlanmadığı puta tapıcılığı ortadan kaldırıp tek Allahlılığı ikamede onların görüşlerinin etkisinde kalmış ve öğretilerinin bir çoğunu onlardan alarak kendi hedefine uygun şekilde adapte etmiştir. Bunun için somut örnek olarak da Hz. Peygamberin Suriyeli Hıristiyan din adamlarıyla ve özellikle de Rahip Bahira ile görüşmelerini zikretmektedirler.³⁴

Hz. Peygamberin ticari amaçlarla yaptığı uzun süren çöl yolculuklarında yol arkadaşlarından ve görüştüğü farklı kaynaklardan dinlediği Arap ve Ehli Kitap rivayetlerinin ve efsanelerinin hayli etkisinde kalmış, bunları yine kendi amaçları doğrultusunda tashih etmiş, uyarlayıp adapte ettikten sonra, farklı tarz ve yollarla kullanmıştır.³⁵ Bununla anlatılmak istenen şeyin Kur'an'ın ve dolayısıyla İslam'ın kaynağının orijinal olmadığı, bölgedeki mevcut dinler, inançlar, rivayet ve geleneklerden derleme ve adaptasyon olduğudur.

İfk hadisesi üzerine Hz. Peygamberin ailesinin temizliği ve günahsızlığını beyan eden ayetlerin gelişini bir Azeri yazar, bağımsızlık öncesinde yazdığı ve bağımsızlık yıllarının başında yayınlanan eserinde şöyle yorumlamaktadır: "Peygamber Aişe'yi zevcelerinin hepsinden çok sevdiğinden onu boşamak istemiyordu, buna göre de Aişe'nin günahsızlığı hakkında Allah kelimeleri uydurmaya başladı."³⁶ Yorumunun devamında yazar şu neticeye ulaşmaktadır: "Yani Peygamberi bürüyen kıskançlık hissi bütün Müslüman kadınlarının mukadderatını muayyen etmiş, onları asırlar boyu çarşaf ve peçe bürünmeye mecbur etmiştir. 626. yılda 14 yaşındaki Arap kızcağızının boncuk kolyesini yitirmesi Müslüman alemindeki bütün kadınların ictimai vaziyetlerinde böyle büyük değişikliğe sebep olacağına Muhammed Peygamberin kendisinin bile hesap edemediği kuvvetle muhtemeldir."³⁷ Müslüman bir yazarın bu ifadeleri belli amaçlar için ve maksatlı olarak yazılmadıysa oryantalist yazarların etkisinin boyutlarını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Bu dönemin yazarlarından Hz. Peygamber hakkında daha pek çok olumsuz tasavvurlar nakletmek mümkündür. Esasında bu tasavvurlar veya benzerleri sadece

bu bölgelerde değil dünyanın hemen her yerinde, hatta İslam ülkelerinin yazarlarında bile bulunabilir. Fakat çok yönlü düşünce hürriyetinin bulunduğu yerlerde insanlar, Hz. Peygamber hakkındaki isnadlara veya olumsuz tanımlamalara verilen cevaplara da ulaşabilmekte, bunlar arasında mukayese imkanına sahip olmakta, böylece kendi doğrularına ulaşabilmektedirler. Kanaatimce düşünce ve inanç özgürlüğünün bulunduğu yerler ile tek taraflı bakış açılarının aralarındaki temel fark budur.

Hz. Peygamberin getirdiği dînin muhtevası ve bu dînin temel kitabı da bu dönem yazarları tarafından bir çok bakımdan eleştirilmiştir. Örneğin kimi yazarlara göre İslamiyet, kadın erkek eşitsizliği, kadınların aşağılanması ve dışlanması üzerine kurulmuş, iktidardaki aristokrasiye itaati emrederek onlar ve etrafındaki ulema eliyle halkın istismarına aracı olan bir din gibi tasavvur olunmaktadır. İslam hakkındaki olumsuz tasavvur örneklerini çoğaltmak elbette ki mümkündür.³⁸ Fakat kaydetmek gerekir ki İslam adına zikredilen olumsuz tasavvurların pek çoğunun dînin aslıyla ilgisi yoktur. Bu türden tasavvurlar halkın veya dönemin bazı din görevlilerinin uygulamalarından kaynaklanmaktadır.

Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisinde Hz. Peygamber hakkında verilen bilgiler sadece yarım sütunla sınırlı ve çok kısa olmakla birlikte objektif sayılabilir. Fakat burada verilen bazı bilgilerin doğru olmadığı da açıktır. Örneğin peygamberler içerisinde hayatı en açık olarak bilinen peygamber Hz. Muhammed olmasına ve hayatı hakkında Onun zamanından günümüze kadar pek çok orijinal kaynaktan objektif bilgiler gelmiş olmasına rağmen bu ansiklopedide şöyle denmektedir: “Muhammed hakkında çoklu dîni esatir ve efsaneler üretildiğinden (yarandığından) Onun hayatına dair gerçek doğrulara ulaşmak çetindir.”³⁹

Sovyet dönemi yazarlarından Hz. Peygamber hakkında olumlu yaklaşımda bulunan ve Onu övmek isteyen bazıları da kendilerine sistem içinde bir yol bulmaya çalışmışlardır. Bu yazarlardan bazılarının yazılarında Hz. Peygamber, zengin ve güçlülere karşı zayıf ve fakirleri savunan, insanlar arasındaki ayrımcılığa ve eşitsizliğe karşı mücadele eden bir halk kahramanı ve sosyalist ideallerle bağdaşan kişi gibi tasvir olunmaktadır. Bu tür eserlerde sosyalizm karşıtlarınca, özellikle de batılılar tarafından İslamın emperyalist amaçlarla kullanıldığı ve sosyalizme düşman gibi gösterildiği özellikle vurgulanmaktadır.⁴⁰ Belki de bu türden yaklaşımlar, dine karşı mücadelenin gevşetildiği ve sınırlı dîni özgürlüklerin tanındığı dönemlerde Müslüman halkın gönlünü kazanmak ve desteklerini almak amacıyla da dile getirilmiş olabilir.

Sovyet döneminde Hz. Peygamber hakkında müstakil eser yazılmasına izin verilmeyişi, hatta adının bile unutturulmak istenmesi ve bu uğurda güçlü propaganda yapılması umulan etkiyi göstermemiş, inananlar Hz. Peygamberi asla unutmamış ve Onun hakkındaki olumlu duygu ve düşüncelerini devam ettirmişlerdir. İyi davranışlara ve güzel ahlaka sahip insanlara Azerbaycan halkı arasında hala “Peygamber gibi adam” denmesi, çocuk doğduğunda kulağına ezan ve kelime-i şahadet okunması, sünnet olan çocukların ve ana babalarının “müselman oldu”

diyerek tebrik edilmesi, Hz. Peygamberin adıyla yemin geleneğinin olması Ona olan saygının devam ettiğini gösteren basit örneklerdendir.⁴¹

Uzunca bir dönem Hz. Peygamber hakkında kitap yayını yapılmaması ve bilgilendirici yazıların yazılmamasının bu konuda bilgi boşluğu doğurduğu bir gerçektir ve elbette ki bu da tasvip edilecek bir durum değildir. Çünkü hayat boşluk kabul etmediği gibi düşünceler de boşluk kabul etmez. İhtiyaç duyulan bilgiye sağlam kaynaklardan ulaşılamadığında boşluklar yanlış şeylerle doldurulur veya ihmal edilerek köreltilir. Nitekim olan da budur. Fakat Azerbaycan gibi uzun süre İslami neşriyatın yasaklandığı yerlerde bu durumun Hz. Peygamber hakkında bilgi kirlenmesine mani olması gibi olumlu bir neticeye sebep olduğu da söylenebilir. Bilgi kirlenmesi derken kastettiğimiz şey Hz. Peygamber hakkında doğru bir kavrayış ve muhakemeye oturtulmamış, sağlam kaynaklara dayanmayan, efsane türünden pek çok yanlış bilgi ve tanımlamanın, ehil olmayan insanlar tarafından yazıya geçirilerek yayınlanması sonucunda ortaya çıkan durumdur. Kısacası bilgi karmaşası ve bulanıklığıdır. Oluşan bu karmaşa içerisinde Hz. Peygamber hakkındaki arı duruluğu yakalayabilmek, doğruyu yanlıştan ayırarak sahil bilgiye ulaşmak, kaynaklara inemeyen ve kaynak tenkidi yapamayan insanlar için çok daha zorlaşmaktadır.

5. Bağımsızlık Sonrası Dînî Edebiyatında Hz. Muhammed

Bağımsızlık sonrası Azerbaycan'da dînî faaliyet alanında görülen yoğun, çok sesli, başıboş ve kalitesiz hizmet arzı dînî yayınlar genelinde de yaşanmıştır. Hz. Peygamber hakkındaki yayınlarda da bu kalitesiz ve aceleci sunu enflasyonu daha bariz bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Birden içine düşülen serbestlik ortamı ile birlikte dînî bilgi ve yayının az olmasının doğurduğu büyük ihtiyaç nedeniyle bir yandan Azerbaycanlı öğrenciler bu bilgileri edinebilecekleri yerlere ve ülkelere akın ederlerken, öte yandan bu bilgi boşluğunu giderecek aceleci çalışmalar, kitaplar ve neşriyat ortaya çıkmaya başladı. Bu furya içerisinde ilmi olarak nitelenemeyecek ve halka yönelik küçük kitaplar veya kitapçıklar Arapça,⁴² Türkiye Türkçe'si,⁴³ Farsça, Rusça'dan ve Batı dillerinden çevrilerek yayınlanmıştır. Azeri yazarların, bir kısım dînî hikayeleri, duaları ve ilmihal bilgilerini muhtevi el veya cep kitapçığı türünden bazı eserleri "her şeyi beyan eden kitap"⁴⁴ gibi mübalağalı isimlendirmelerle yayınlanmıştır. Fotokopi veya başka çoğaltma teknikleriyle üretilerek halka arz edilen ve genellikle de yazarı belirsiz, yani anonim olan bir takım çalışmalara da rastlanmaktadır.⁴⁵

Azerbaycan'da 90'lı yıllar Hz. Peygamber hakkında yazıların ve kitapların bolca neşredildiği yıllar olmuştur. Sanki bu konudaki boşluğu bir an önce doldurmak istercesine Peygamberimizi konu alan tercüme ve telif eserler ortaya çıkmaya başlamıştır. Konuyla ilgili olarak 1990 yılında yapılan ilk çalışmalardan biri olarak Türk bilgini Lutfullah Ahmed'in "Hz. Muhammed'in Hayatı"⁴⁶ isimli çalışması Cihangir Kahramanov ve Memmedağa Sultanov tarafından çevrilip uyarlanarak Bakü'de yayınlanmıştır. O. Kudretov ve N. Kudretov tarafından hazırlanan

“Muhammed Peygamberin Hayatı ve Kelamları” isimli çalışma Azerbaycan Türkçesinde yazılmış ilk çalışmalardan biri olup 174 sayfalık bir eserdir. Konuyla ilgili bu yılda yayınlanan daha bir çok çalışma bulunmaktadır.⁴⁷ 1990 yılından sonra da Hz. Peygamber hakkında biyografik eserler yazılmaya devam etmiştir. Bu konuda Türkiye’de basılmış olan güzel eserlerden biri⁴⁸ de Türkiye Diyanet Vakfının finansı ile Kiril alfabesine çevrilerek yayınlanmış ve hediye olarak dağıtılmıştır. Bu eser halen Azerbaycan’da bu konudaki en iyi çalışmalardan biri durumundadır. Yine bu dönemde çocuk ve genç okuyucular için basitleştirilerek yazılan ve resimler eklenerek yayınlanan tercüme kitap da bulunmaktadır. Hintli bir yazardan çevrilen bu eserde tarihi mekanların çizgi resimleri ve haritalarıyla birlikte geleneğe aykırı olarak Hz. Peygamber olduğu söylenen bir çizim de bulunmaktadır.⁴⁹

İlk etapta yayınlanan bu çalışmalarda ilk olmaktan kaynaklanan yetersizliklerin ve eksikliklerin sonraki yıllarda yayınlanan eserlerde giderilmesi umulurdu fakat bu olmamıştır. Sonraki yıllarda yayınlanan konuyla ilgili eserlerde de pek çok eksiklikler bulunmaktadır.

Hız. Peygamberin hayatı hakkındaki eserlerin hemen tamamında verilen bilgilerin kaynakları gösterilmediği veya referans verilmediği için bilgilerin ve rivayetlerin doğruluğunu ve aktarımın sıhhatini tetkik imkanı bulunmamaktadır. Hız. Peygamberin hayatı ve faaliyetleri anlatılırken Onun hakkındaki en erken ve en otantik kaynak olan Kur’an’a bile çoğu kere atıfta bulunulmamakta ve ondan yeterince istifade edilmemektedir.

Hız. Peygamberin biyografisiyle ilgili bazı eserlerin son kısmına örnek kabildinden Hız. Peygamberin hadislerinden seçmeler eklenmiş, fakat bu seçmelerde de yine hadisin alındığı kaynaklar belirtilmemiştir.⁵⁰ Ayrıca bazı seçme hadisleri ihtiva eden risale tarzındaki kitapçıklarda da yine alıntılarının kaynakları gösterilmemektedir.⁵¹

Kısacası Hız. Peygamberle ilgili eserlerin telif ve tertibinde ilmi usullere uyulduğunu söylemek zordur. Fakat az da olsa ilmi usullere uygun ve kaynaklara baş vurularak hazırlanan çalışmalar da bulunmaktadır. Hız. Peygamberin miracını konu edinen böyle bir çalışmada mirac hadisesi temel hadis ve tefsir kaynaklarından yararlanılarak ve modern mukayeseler yapılarak anlatılmaktadır.⁵² Bu çalışmaların gittikçe artacağını ümit ediyoruz.

Bağımsızlık sonrasında da Batılı veya Rus müsteşriklerden Hız. Peygamberle ilgili bölümleri muhteva eserlerin veya müstakil eserlerin tercüme ve neşrine devam edilmiştir. Gerek bu tercüme eserlerde gerekse bunların tesirinde yazan mahallî yazarların eserlerinde Hız. Peygamberle ilgili algı, tasvir ve sunumlarda zikrettiğimiz klasik oryantalist tarzında ciddi bir değişikliğin olmadığı söylenebilir. Hız. Peygamberle ilgili klasik İslam edebiyatında peygamberin adıyla birlikte saygı ifadeleri kullanılır ve Onun ismi yalın olarak zikredilmezken, bu türden eserlerde saygı ifadelerinin bulunmaması bunun basit bir örneği olarak zikredilebilir.⁵³

Bu dönemde yayınlanan eserlerin bir kısmında ortaya konan Hız. Peygamber tasavvurları bağımsızlık öncesi tasavvurlarından tabii olarak çok farklılaşmıştır.

Gerçi zikrettiğimiz gibi bazı yayınlarda olumsuz olarak değerlendirebileceğimiz yaklaşımlar sürdürülmüşse de artık Hz. Peygamber hakkındaki algı ve yaklaşımların genel görüntüsü olumlu ve samimi olarak nitelenebilir. Bu samimiyet, zaten bölge insanlarında var olan ve hiçbir dönemde azalmadan devam eden, Hz. Peygambere karşı saygı, sevgi ve içten bağlılığın yayına aksetmesi olarak değerlendirilebilir. Fakat yaklaşımın samimi olması bilimsel olması anlamına gelmemektedir.⁵⁴

Hz. Peygamberi olağan üstü ve hatta insan üstü olarak tanımlayan bilimsel olmaktan çok duygusal olan anlatımlar bağımsızlık sonrası Hz. Peygamberle ilgili neşriyatta ifadesini bulan algı türlerinden biridir. Esasında halk muhayyilesinin ürünü olan bu çeşit efsanevi anlatımlarda Hz. Peygamber, her şeyin varlık sebebi olan ilahi bir varlık olarak algılanmakta ve böylece de sunulmaktadır. Bu anlatımlar bazen hadis olarak, bazen de Allah'a izafe edilerek kutsi hadis tarzında ifade-lendirilmektedir. Bazı kaynaklarda kutsi hadis olarak yer alan ve hadisçilerce uydurma olarak nitelenen "Sen olmasaydın alemleri yaratmazdım"⁵⁵ ve hadis olarak zikredilen "Allah'ın ilk yarattığı şey Peygamberinin nurudur"⁵⁶ ya Cabir rivayetlerinin veya benzeri rivayetlerin bu türden algıların esasını oluşturduğu düşünülebilir. Yaptığımız araştırmada ne zikredilen bu rivayetleri, ne de ilk yaratılanın Hz. Peygamberin nuru olduğuna dair rivayetleri sahih hadis kaynaklarında bulabildik. Aksine bu türden rivayetler genellikle mevzu kabul edilmiş ve ilgili literatürde yerini almıştır.

Azerbaycan'da yaygın olarak satılan, bazılarının yazarı dahi belirsiz kitapçıklar veya risalelerden birinde zikrettiğimiz şekilde bir tasvir, Maden-i Esrar isimli kitaba atfen kutsi hadis tarzında ve çok uzun bir metinle takdim olunmaktadır. Bu anlatıma göre ilk yaratılan Peygamberimizin nurudur. Peygamber yaratılınca secde etmiş ve Allah Teala Peygambere olan muhabbetinden yedi derya yaratmış, Peygamberin nurunu bu deryalarda 10 bin yıl bekletmiş ve 70 bin yıldan sonra Ona vücudunu izhar etmesini emretmiştir. Bu emir üzerine Peygamber nurunu parçalamış ve bu parçalardan 124 bin peygamberin aslı oluşmuştur. Sonra Peygamberin farklı uzuvlarından çıkan su damlacıklarından kainattaki çeşitli varlıkların yaratılmış olduğu zikredildikten sonra, bu varlıkların hangisinin hangi damladan yaratıldığı tek tek sayılmıştır. Hatta Allah'ın arşının ve kürsüsünün varlık sebebinin bile bu damlalar olduğu kabul edilmektedir. Anlatım çelişki dolu ifadelerle devam etmektedir.⁵⁷

Hz. Peygamber hakkındaki eserlerde ortaya konan tanımlamalarda Onu övmek adına gerçekliği ispatlanamayacak, gereksiz bir takım ifadelere de yer verilmekte ve bu ifadeler sanki Hz. Peygamberin mucizeleri gibi sunulmaktadır. Örneğin Hz. Peygamberin doğduğunda hemen secde etmesi, bir takım sözleri, zikirleri ve duaları okuması, annesinin sadece sağ göğsünü emmesi ve sol göğsünden asla süt emmemesi, peygamberliği öncesinde yılda üç kere 40, 9 ve 7 gün oruç tuttuğu gibi kaynağı gösterilmeyen benzeri birçok ifade ve alıntı⁵⁸ ispatı mümkün olmayacak iddialardan ibarettir.

Örnekleri Hz. Peygamberle ilgili yazılan eserlerde bolca bulunan bu tanım, tavsif ve anlatımlar Kur'an'ın bize takdim ettiği, diğer insanlardan tek farkı vahiy almak olan "insan peygamber"⁵⁹ modeline uymamaktadır. İnsanlara örnek olması için özellikle insanlar arasından seçilmiş olan peygamberlerin bu şekilde insan üstü tanımlanması ve bu yönlerinin çok belirgin bir şekilde ön plana çıkarılarak takdim olunmaları onların örnek olma özelliklerini ortadan kaldırmakta veya asgariye indirmektedir. Kur'an Hz. Peygamberin insani ve ahlaki örnekliliğini ön plana çıkararak tanıtır.⁶⁰ Onu, diğer bazı peygamberlerde olduğu gibi sıklıkla mucizeler gösteren insan üstü güçlerle donatılmış biri olarak tanıtmaz. Hz. Peygamberi bu özelliklerle donanmış görmek isteyenleri tenkit ederek kınar.⁶¹ Çünkü örnek olma özelliği kalmamış veya azalmış birinin insanları ideale ve güzele ulaştırmada peygamber olarak değil, insan olarak dahi başarı şansı kalmamış veya azalmış olacaktır. Kısacası Kur'an'ın tanıttığının dışında bir peygamber tanımı doğru olmayacaktır ve kendisine inanan insanlar için yerine getirmesi gereken işlevi yerine getiremeyecektir.

Azerbaycan'da genel olarak dînî alanda, özel olarak da Hz. Peygamberle ilgili bir bilgi boşluğu bulunmaktadır. Bu bir eksiklik olarak görülüp aceleci çalışmalarla doldurulmamalıdır. Gerçekte dînî bilgi bakımından boş hafıza, yanlışlarla çarpıtılmamış düşünce ve ortam bir şans olarak görülmeli, dînînin her alanında ve özellikle Hz. Peygamberin tanıtılması ve doğru algılanmasında ciddi ilmi çalışmalar ortaya konmalıdır. Bunun sorumluluğu öncelikle Azerbaycanlı aydınlarla düşmektedir.

Sonuç

Çok uluslu ve çok kültürlü Kafkas bölgesi doğu ile batı arasında bir geçit bölgesi olduğundan tarih boyunca kültürlerin buluşma aynı zamanda çatışma yeri olmuştur. Azerbaycan da bu bölgenin en önemli kısımlarından biridir. Çarlık Rusya'nın işgali döneminde kültürel yağmalara ve Hıristiyanlaştırma çabalarına sahne olan bölgede bu faaliyetlerin odaklandığı yerlerin başında Azerbaycan gelmiştir. Yoğun Ruslaştırma ve asimile etme çabalarına rağmen hem Çarlık döneminde hem de Bolşevik dönemde Azeriler ne imanlarından ne de kültürel değerlerinden vazgeçmişlerdir. Aksine bu değerlerine gizlide ve aşıkarda sıkıca sarılarak üzerlerindeki tüm ağır baskıları aşmayı, milli varlıklarını ve dînî kimliklerini korumayı başardılar. Çarlık döneminde kısmen var olan dînî hürriyet Bolşevik ihtilal sonrasında ortadan kaldırılmış, dînînin öğrenilmesi, öğretilmesi ve dînî yayın yapılması yasaklanmıştır. Dînînin serbestçe yaşanmasına da izin verilmemiş, ibâdethaneler kapatılmış böylece din ve din öğretimi büyük ölçüde evlere hapsedilmiş ve illegalize olmaya itilmiş ve öyle de olmuştur. Sosyalist dönemde dînînin dışı vurulabilen ve kısmen de olsa serbestçe yapılabilen kısmı ölümle ilgili merasimler olduğundan, bu yöndeki dînî davranışlarda büyük bir mübalağa yaşanmış, sonucunda da İslam dînî denilince sanki ölüm ve mezarlıklar dînî olarak anlaşılır hale gelmiştir.

1917 ihtilalinden sonra din ve inançları ortadan kaldırmak için neşriyat yoluyla yoğun bir propaganda faaliyeti başlatılmıştı. Bu dönemde çoğu kere İslam'ın aslından kaynaklanmayan fakat Müslümanların yanlış yorum ve uygulamalarına dayanan bir kısım yanlışlar İslam'ın yanlışlığı gibi sunulmuş ve İslam dîni tenkit edilmiş, değersizleştirilmeye çalışılmıştır. Aynı yolla İslam'a ve Müslümanlara neşriyat yoluyla yanlışları reddetme ve kendilerini müdafaa imkanı verilmediğinden, yapılan bu tek yönlü faaliyetlere karşı inançlılar içine kapanmak ve böylece korunmak yolunu seçmişlerdir. Bu da din alanında bilgisizliği, din adına yanlış yönelişleri ve kontrolsüzlüğü derinleştirmiştir.

Bu dönemde Hz. Peygamberi tanıtan hiçbir müstakil yayın yapılmamış, hatta Onu olumlu bir şekilde anlatan veya hakkında müspet ifadelerin yer aldığı kitap ve yazılara dahi izin verilmemiştir. Gerçi bu dönemde yayınlanan muhtelif kitap ve ansiklopedilerde Hz. Peygamberle ilgili bilgiler bulunmakla birlikte bu bilgiler, genellikle tek taraflı bakış açısıyla yazılan, bazen Hz. Peygambere iftiralarla dolu, çarpıtılmış bilgilerdir. İslama ılımlı yaklaşıldığı dönemlerde bazı çalışmalarda Hz. Peygamber veya islami değerler sosyalizmin destekçisi gibi gösterilmeye çalışılmıştır. Kısacası bu dönemde Azerbaycan'da çıkan yayınlar izlendiğinde Hz. Peygamber hakkında olumlu değil, hem olumsuz hem de eksik bilgi ve kanaate ulaşılmaktadır.

Bağımsızlık sonrasında yoğun bir dîni propagandanın hedefi olan Azerbaycan'da çeşitli dinlerin ve bu dinlere ait mezheplerin misyonerleri taraftar kazanabilmek için çaba sarf etmektedirler. Bunun yanında İslam dünyasının farklı ülkelerinden dîni cemaat, tarikat ve grupların görüşlerini yayma çabalarına da sahne olmaktadır Azerbaycan.

Azerbaycan Müslümanları Hz. Peygambere karşı saygı, sevgi ve bağlılığını her dönemde ve tüm baskılara rağmen hep içlerinde yaşatmışlardır. Bağımsızlık sonrasındaki hürriyet ortamında, sanki Hz. Peygambere duyulan samimi fakat bastırılmış sevginin birden tezahürü gibi Onun hakkında pek çok kitap, yazı dizisi ve makale yayınlanmıştır. Telif veya muhtelif dillerden tercüme olarak yayınlanan bu çalışmalar, bu konudaki bilgi boşluğunun büyüklüğü ve talebin fazlalığı nedeniyle oldukça aceleye getirilmiş ve genellikle ilmi usullere uyulmadan üretilmiştir. Bunların bir kısmında Hz. Peygambere karşı bağımsızlık öncesi var olan müsteşrikvari önemsemez tutum devam ettirilirken, samimi sayabileceğimiz çalışmaların çoğunun muhtevası mesnetsiz aktarmalar, asılsız ve efsanevi anlatımlarla doldurulmuştur. Doğru ve otantik kabul edilebilecek çalışma hemen hemen yok gibidir. Bu haliyle mevcut çalışmalar Hz. Peygamberi doğru tanıtmak ve Onun kemalini ve hedeflerini bütün boyutlarıyla ortaya koymaktan uzaktır. Genel olarak dîni alanda, özel olarak da Hz. Peygamberin biyografisi alanındaki bilgi ve yayın boşluğu eksiklik olarak değil, aksine fırsat olarak kabul edilmeli, aceleye getirilmeyen kaliteli çalışmalarla bu boşluk doldurulmalı ve ihtiyaç karşılanmalıdır. Böylece sağlam bir şekilde kurulacak olan dîni temel üzerine sağlıklı bir peygamber ve din anlayışı bina edilebilir. Bu fırsat Azerbaycan'da henüz kaçırılmamıştır.

KAYNAKLAR

- Abbasov, Sultan, **İslam Dîninin Mürteci Mahiyeti**, Bakü-1969.
- el-Acluni, İsmail b. Muhammed, **Keşfu'l-Hafa**, Beyrut-1351.
- Ahundov, Mirza Fetali, **Bedii ve Felsefi Eserleri**, Bakü-1987.
- Ahundzade, Ahund, **Hacı Mirza Ebu Talip'nin (1815-1908) İslamın Tefrikası Sebepleri**, Bakü-1993.
- Alizade, Sultan, Ahunt Hacı Kerbelai, **Azerbaycan Dervişleri ve Rovzehanları**, Bakı-1995.
- Alladin, Bilkiz, **Muhammed Peygamberin Hikayeti**, tercüme, Rana Paşayeva, Bakü-1991.
- Arık, Durmuş, **Azerbaycan Türklerinin Dînî Tarihi ve Halk İnanışları**, Ankara-1995 (Basılmamış Y. Lisans Tezi).
- Astaralı, Habib Neccar, **Muhammed Peygamberin Hayat Tarzı ve Mübarizesi**, Bakü-1991.
- Ayan, Hamza, **Kelime-i Şahâdet**, tertip ve tercüme edenler, E. Emiraslan, L. Emiraslan, R. Savalan, Bakü-1990.
- Azerbaycan Soyvet Ansiklopedisi**, I-X, Bakü-1987.
- Balayev, Mehemed, **İslam ve Onun İctimai Siyâsî Hayatta Rolü**, Bakü-1991.
- Bartold, W. **İslam Medeniyeti Tarihi**, notlarla çeviren, M. Fuat Köprülü, İstanbul-1940.
- Baykara, Hüseyin, **Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri**, Ankara-1966.
- Bennigsen, A. **Stepte Ezan Sesleri**, çeviren, Nezih Uzel, Ankara-1981.
- Berki, A. Himmet- Keskiöğlü, Osman, **Hatemül Enbiya Hz. Muhammed ve Hayatı**, Ankara-1966.
- Bozkurt, Sahil, **Mirza Fethali Ahundof, Sanatı, Yaşamı, Tüm Oyunları**, Ankara-2000.
- Bünyatov, Ziya, **Azerbaycan, VII-IX. Asırlarda**, Bakü-1989. **Azerbaycan Atabeyleri Devleti**, Bakü-1985. **Azerbaycan Tarihi I-III**, Bakü-1961.
- Bünyatov, Z.M., Memmedaliyev, Vasım M., **Kur'an-ı Kerim (Tercümesi)**, Bakü-1997.
- D'encausse, Helene Carrere, **Sovyetlerde Müslümanlar**, İstanbul-1992.
- Ebu Ubeyd, Kasım b. Sellam (ö.224/839), **el-Emval**, Tahkik, Muhammed Halil Herras, Kahire-1981.

- Ehadov, Abdulla, **Azərbaycanda Din ve Dini Tesisatlar**, Bakü-1991.
- Erşahin, Seyfettin, **Türkistanda İslam ve Müslümanlar Sovyet Dönemi**, Ankara-1999.
- Garibli, İslâm, **Nece Kan Ağlaması Daş Bugün (Mersiyeler, Sinezenler, Kasideler)**, Bakü-1993.
- Hacıyev, Yakup (Derleyen), **Cennetin Kabzı**, Bakü-1986.
- Habiboğlu, Veli, **Abbasgulu Ağa Bakıhanov**, Bakü-1992.
- Halilov, Kayser ve Hüseyinov, Hasan, **İslam Amili ve Muasır İdeolojik Mubarize**, Bakü-1990.
- Hasanlı, Hacı Sabir, **İslam Medeniyetinde İlim**, Bakü-1998.
- 101 Hadis**, Bakü-1990.
- Hatiboğlu, M. Said, “Hz. Peygamberi Yanlış Yorumlama Tezahürleri”, **İslami Araştırmalar Dergisi**, Ekim-1986.
- Heyet, **İlmi Ateizmin Esasları, Ders Kitabı**, Bakü-1963.
- Heyet, **İslam, Kısa Malumat Kitabı**, tercüme A. Kahramanov, Bakü-1985.
- el-Humeyni, el-Musavi, **Tavzihu'l-Mesail**, tercüme, Adil Zeynelov, (Teze Pir Mescidi Neşriyatı) Bakü-ts.
- İbnu'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec, **el-Mevzuat**, Beyrut-1983.
- İrving, Washington, **Muhammed Peygamberin Hayatı**, tercüme Gülzar Mehdiyeva, Bakü-1996.
- Kasımova, Aide, **Muhammed Peygamberin Miracı**, Bakü-1994.
- Kerimov, Kasım, **Şeriat ve Onun Sosyal Mahiyeti**, tercüme, A. Kahramanov, Bakü-1987.
- Mahmudov, Penah (Tertipçi), **İlmi Ateizm Üzre İhtisasa Giriş**, Bakü-1986.
- Masse, Henri, **İslam**, tercüme edenler: C. Cabbarov, A. Aleskerov, Bakü-1992.
- Medvedko, L.İ., Kermanoviç, A.V., **Allahın Adı İle**, Bakü-1991.
- Mehdiyeva, Gülizar, **Muhammed Peygamberin Hayatı**, Bakü-1990.
- Memmedov, M.C., **Sosyal Terakki ve Din**, Bakü-1985.
- Memmedov, Nadir, **Moskova Şark Dilleri Enstitunun Azerbaycanlı Âlimleri 1876-1930**, Bakü-1993.
- Mevlutname**, (Anonim), (baskı yeri yok) Bakü- ts.
- Mirzayev, Ataemi, **Cami Nevai ve Fuzuli Yaratıcılığında 40 Hadis**, Bakü-1997.

- Muhammed Ali, **Muhammed Peygamberin Hayatı**, Farsça'dan tercüme, Serhat Nasırzade, Bakü-1993.
- Musaddık, Muhammed Ali, **Dînîmiz Namazımız İmamlarımız**, Bakü-1994.
- Mustafayev, Kadim, **20. Asrın Evvellerinde Azerbaycanda İslam İdeolojisi ve Onun Tenkidi**, Bakü-1973.
- Nebi Hazri, **Peygamber, Sıflık Hikayeti**, Bakü-1992.
- Nebiyev, Azad, **Merasimler, Âdetler Algıflar**, Bakü-1993.
- Nur Ali Kabul, **Unutulan Sahiller**, çeviren, D. Ahsen Batur, Ankara-1996.
- Paşazade Allahşükür, **Kafkazda İslam**, Bakü-1991.
- Pazarbaşı, Erdoğan, "Azerbaycan'da Kur'an'ın Yaygın Tefsir ve Tercümeleri", **E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, XI/Kayseri-2001.
- Pıotrovski, M. B., "İslamın Başlangıcı", **İslam; Tarih, Felsefe, İbâdetler**, Bakü-1994.
- Pıotrovski, M. B., "Kur'an" **İslam; Tarih, Felsefe, İbâdetler**, Bakü-1994.
- Puşkin, **Erzurum Yolculuğu**, çeviren, Ataol Behramoğlu, Çağdaş Matbaacılık-1999.
- Rahmanova, Kerbelâ Besti ve Efendiyeva, Mansure, **Her Şeyi Beyan Eden Kitap**, Bakü-1985.
- Rasulzade, M. Emin, **Kafkasya Türkleri**, Hazırlayan Yavuz Akpınar, İstanbul-1993.
- Serge A. Zenkovsky, **Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık**, çeviren, İzzet Kantemir, İst.-1971.
- Severcan, Şefaattin, "Peygamberlik Anlayışları ve Hz. Muhammed", **Bilimname** 2003/1.
- Sıbai, Mustafa, **Hız. Muhammedin Hayatı**, (Azerî Türkçesine çevireni belirsiz) Bakü-1995.
- Talibov, M. E., **Sema Elçisi**, Bakü-1991.
- Talibov, Mirza Abdurrahim, **Kitap Yüklü Eşek**, Farsça'dan çeviren, Mirali Menafi, Bakü-1979.
- Taştan, A. Vahap, "Azerbaycan'da Dînî Yaşayışın Geleneksel Tezahürü : Muharremlik Merasimleri", **E. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**. XI/Kayseri-2001.
- Taymas, Abdullah Battal, **Kazan Türkleri**, Ankara-1966.
- Tusi, Hoca Nasıreddin, **Ahlak-ı Nasiri**, çeviren, Rahim Sultanov, Bakü-1980.

- Ünal, İ. Hakkı, “Seçmecî ve Eleştirel Yaklaşım veya Hz. Peygamberi Anlamak”, **İslami Araştırmalar Dergisi, Hadis-Sünnet Özel Sayısı**-Ankara-1997.
- Vahabov, M.B. **İslam ve Kadın**, Bakü-1968.
- Yeni Musavat Gazetesi** 22.07.2003 tarihli sayısı.
- Yıldız, Bekir, **Kerbela**, tercüme, Aydın Memedov, Bakü-1991.
- ez-Zühri, İbn Şihab (51-124 h.) **el-Megazi'n-Nebeviyye**, tahkik, Süheyl Zekkar, Dımişk-1980.

DİPNOTLAR

- ¹ Bakü Devlet Üniversitesi ve Türkiye Diyanet Vakfı (İSAM) tarafından bir protokol ile ortaklaşa kurulan mezkur üniversiteye bağlı İlahiyat Fakültesi öğrencilerince yapılan lisans tezleri ve bu öğrenciler arasından seçilerek Türkiye Üniversitelerinde Yüksek Lisans eğitimi için gelen öğrencilerin araştırma tezleri ile bu temenninin gerçeğe dönüşeceğinin ilk müjdeleri görülmeye başlanmıştır. Bu mutluluk verici durumun daha da gelişeceğini ve önceden olduğu gibi yine Kafkasya ve Azerbaycan'dan güçlü âlimlerin yetişeceğini kuvvetle ümit ediyorum.
- ² Bunlardan bazı örnekler için bakınız : Alizade, Sultan, Ahunt Hacı Kerbelai, **Azerbaycan Dervişleri ve Rovzehanları**, Bakü-1995, s. 53-240, 242-312 Bu eserde, bir kısmı henüz hayatta olan çağdaş rovezhanlardan, mersiye söyleyenlerden bir çoğunun hayat hikayeleri anlatılmakta ve kaside mersiye ve naatlarından misaller verilmektedir. Eserin girişinde kaydedildiğine göre bu rovezhanların yoğun olarak görev yaptığı bir çok meclis bulunmaktadır. Bunlardan dört tanesi : Kur'an meclisi, fıkıh ve ibâdet meseleleri meclisi, Hz. Ali aleyhisselamın medhi meclisi ile İmam Huseyin aleyhisselamın musibet ve taziye meclisleridir. 14, Esere Kafkas Müselmanları Ruhani İdaresinin Sedri Hacı Allahşükür Paşazade de bir takdim yazmıştır. Eserde ayrıca bu konudaki önceki külliyat da verilmekte ve kısaca tanıtılmaktadır. Ayrıca bakınız: Garibli, İslam, **Nece Kan Ağlamasının Daş Bugün (Mersiyeleer, Sinezenler, Kasideler)**, Bakü-1993. s. 6-8, 9, 22-23, 32-35
- ³ Bu meclislerde ve mezarlıklarda okunan Kur'anın bile ağıt havasında okunuyor olması dikkat çekicidir. Bu gün de ölen kimse için düzenlenen merasimler bütün yıkıcı ihtişamıyla devam etmektedir. Ölen kişinin akrabaları, yakınları, dost ve tanıdık çevresi ekonomik durumlarına göre ağır sayılabilecek külfetlere girmekte, “ihsan” adı verilen ve günlerce süren yemek ve ikram sunularında bulunmaktalar. Bu ikram sunusu ölenin haftası, kırkı, elliikinci günü ve yılında da tekrarlanmaktadır. Bu maksatla evlerin önlerinde veya yakınlarındaki uygun yerlerde büyük ihsan çadırlarının kurulması da sık rastlanan durumlardandır. Bu işi ekonomik ve sosyal bir faaliyet olarak organize şekilde yapan kuruluşlar da bulunmaktadır.
- ⁴ Memmedov, M.C., **Sosyal Terakki ve Din**, Bakü-1985, s.186-188.; Ehadov, Abdullah, **Azerbaycanda Din ve Dînî Tesisatlar**, Bakü-1991, s.133-137; Arık, Durmuş, **Azərbaycan Türklerinin Dînî Tarihi ve Halk İnanışları**, Ankara-1995 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 50,
- ⁵ Mesela Azerbaycan'ın başkentinin yakınlarında bulunan ve müze olarak kullanılan “Ateşgah” günümüzde de devamlı yanan ateşle canlı bir ziyaret merkezi olmaya de-

- vam etmektedir. Aynı zamanda Hint kökenli dinlere ve inanışlara mensup insanlar, özellikle de Krişnacılar kurdukları görünüşte ticari şirketler vasıtasıyla canlı propaganda ve neşriyat faaliyetlerini sürdürmekte, halka açık konferanslar düzenlemektedirler.
- ⁶ Dini sapma olarak değerlendirilen düşünce, inanç ve hareketler ile özellikle Osmanlı döneminde ortaya çıkan ve gerek devlet ve gerekse ulema tarafından sıkı takibat ve cezalandırmalara maruz kalan faaliyetler için bakınız: Ocak, Ahmet Yaşar, **Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler**, İstanbul-1998, s. 6-58. Eserin girişinde yazar zendeka ve ilhad hareketlerinin ortaya çıkışını ele alırken Kafkaslar menşeli sapsmalara da değinmekte, genel olarak zındıkların siyâsî ve ilmi otoritelerle diyalogunu anlatmaktadır. Bu çalışmada, konu hakkında bol kaynak ve doküman da zikredilmektedir.
- ⁷ Bu bölgenin kültürel ve tarihi öz geçmişiine dair gerek Rus Dilinde, gerekse Azerbaycan Türkçesinde pek çok eser bulunmaktadır. Örnek olarak bakınız : Ziya Bünyatov, **Azerbaycan, VII-IX. Asırlarda**, Bakü-1989; **Azerbaycan Atabeyleri Devleti**, Bakü-1985; **Azerbaycan Tarihi I-III**, Bakü-1961; Rasulzade, M. Emin, **Kafkasya Türkleri**, Hazırlayan Yavuz Akpınar, İstanbul-1993; **Azerbaycan Sovet Ansiklopedisi**, I-X, Bakü-987; Serge A. Zenkovsky, **Rusyada Pan-Türkizm ve Müslümanlık**, çeviren, İzzet Kantemir, İst.-1971; Paşazade, Allahşükür, **Kafkasta İslam**, Bakü-1991.
- ⁸ İslam hukukuna göre savaşta elde edilen ganimetler beşe bölünür, dört kısmı savaşa katılanlara dağıtılır ve bir kısmı da Allah ve Rasulünün hakkı olarak Hz. Peygamber'e yani diğer bir deyişle devlet hazinesine bırakılır. Devlet hazinesine kalan bu kısma beştebir anlamında "humus" adı verilmektedir. Bazı İslam hukuku âlimlerine göre bu vergi, sadece savaş gelirlerinden verilmesi gerektiği halde, diğer bazılarına ve Şia ulemasına göre bunun tüm mallardan, hatta bulunan gömü, maden ve hazinelerden zekat gibi yılda bir verilmesi gerekmektedir. Zekatın oranına (%2.5) göre çok yüksek bir oranda (%20) verilmesi gereken bu verginin sarf yerlerinden biri de Peygamber ailesine mensup olanlar anlamında (zi'l-kurba) dır. Şia nazariyesinde humus, Allah'ın, Rasulünün ve İmamların temsilcisi olarak görülen din âlimlerince toplanmakta ve gerekli yerlere harcanmakta olup, tabiidir ki din görevlileri de bundan geçimini temin etmektedirler. Savaş hukukunun dünya genelinde değişmesiyle, buna bağlı olan humus ve benzeri vergi ve gelir türleri bu gün artık İran dışındaki, gerek Sünnî, gerekse Şiî bölgelerinde hemen hemen tamamen kalkmıştır. Bakınız : Ebu Ubeyd, Kasım b. Sellam (ö.224/839), **el-Emval**, s. 280, 284-319, tahkik, Muhammed Halil Herras, Kahire-198, el-Humeyni, el-Musavi, **Tavzihu'l-Mesail**, terc. Adil Zeynelov, s.218-226, Bakü-ts. Teze Pir Mescidi Neşriyatı
- ⁹ Memmedov, Nadir, **Moskova Şark Dilleri Enstitunun Azerbaycanlı Âlimleri 1876-1930**, Bakü-1993, s. 3-9, 11-38, 39-87
- ¹⁰ Bunlara misal olarak Abbasgulu Ağa Bakıhanov zikredilebilir. Bu şahısla ilgili olarak şu anekdot gücün hangi dinden olurlarsa olsunlar insanları kendine nasıl bağlı ve bağımlı kıldığını çok iyi bir şekilde anlatmaktadır :
Abbasgulu Ağa Bakıhanov Çarlık Rusya ordusunda subaydır ve dinî ilimleri de bildiğinden Rusların giriştiği eğemenlikleri altındaki bölgelerden İslami ilimlere dair elyazma eserleri Başkent Petesburg'a toplama girişiminde onlara yardımcı olmuş, pek çok nadide yazmayı toplayarak tasnifini yapmış ve Çarlık Kütüphanesine göndermiştir. Abbasgulu Ağa 1846 yılında hacca giderken Kerbela yakınlarında Şiî'ler tarafından yapılmakta olan olan Muharremlik merasimine katılır. İran şehzadesi de burada çadır kurdurmuş ve çadırı üzerine farsça olarak, (Türkçe çevirisiyle) aşağıdaki şiiri yazmıştır :
Bu serbaz- 1 esas şehzade

Olaydı kaş ol demde Kerbelade

Bu şiiri okuyan Abbasgulu bu şiirin hemen altına aynı vezinle yine Farsça olarak şu şiiri yazmıştır (Türkçe çevirisiyle):

Busatı-ı cenk olan saat kaçardı

Koyardı server-i din'i arade

Bu şiiri okuyan İran şehzadesi çok sinirlenir ve yazanın yakalanarak idam edilmesini emreder. Yakalanarak şehzadenin huzuruna getirilen Abbasgulu Ağa sivil kıyafetler içindedir ve şehzadeden İslam geleneklerine göre idamdan önce tövbe edip namaz kılmak için kendisine fırsat vermesini ister, izin verilince çadırına gider ve Rus ordusunun kendisine verdiği general rütbesini taşıyan askeri kıyafetini giyerek şehzadenin yanına döner. İdam ettirmek istediği şahsın bir Rus generali olduğunu gören şehzade âdeta onun ayaklarına kapanarak özürler diler.

Rus imparatorluğunun kendilerine sağladığı bu güç nedeniyle münevver ve mütefekkir kesim Rus kültürüne yakın olmuş ve onu benimsemiştir. Abbasgulu Ağa'nın hal tercümesi ve zikredilen hadise için bakınız: Habiboğlu, Veli, **Abbasgulu Ağa Bakıhanov**, Bakü-1992, s.215-235; Baykara, Hüseyin, **Azerbaycanda Yenileşme Hareketleri**, Ankara-1966, s. 71-90,

- ¹¹ Bartold, W., **İslam Medeniyeti Tarihi**, notlarla çeviren, M. Fuat Köprülü, İstanbul-1940, s 75-76
- ¹² Bu türden çabalar ve uygulamalar için bakınız : Taymas, Abdullah Battal, **Kazan Türkleri**, Ankara-1966 s. 53-57,
- ¹³ Puşkin, **Erzurum Yolculuğu**, çeviren, Atal Behramoğlu, s.23, Çağdaş Matbaacılık-1999; Müslüman bölgelerindeki Hristiyanlaştırma çabalarına dair bilgiler için bakınız : Taymas, **Kazan Türkleri**, s. 53; Ehadov, **Azerbaycanda Din**, s. 56; Erşahin, Seyfettin, **Türkistanda İslam ve Müslümanlar**, s. 47-48, Ankara-1999; Bennigsen, A. **Stepte Ezan Sesleri**, çeviren, Nezih Uzel, Ankara-1981, s. 10-12,
- ¹⁴ Bu gayretlerin bir örneği olarak Ahund Hacı Mirza Ebu Talip Ahundzade'nin (1815-1908) **İslamın Tefrikası Sebepleri**, Bakü-1993 isimli eseri zikredilebilir.
- ¹⁵ Ahundov, M. F., **Bedii ve Felsefi Eserleri**, s.13-25, 168, 171-192, 196-286 Bakü-1987; Bozkurt, Sahil, **Mirza Fethali Ahundof, Sanatı, Yaşamı, Tüm Oyunları**, 3-30, Ankara-2000
- ¹⁶ Bennigsen, A., **Stepte Ezan Sesleri**, s.98-99
- ¹⁷ D'encausse, Helene Carrere, **Sovyetlerde Müslümanlar**, İstanbul-1992, 18-26,
- ¹⁸ Bir sohbetimiz sırasında orta yaşlı bir Azeri öğretmenin ateizm dersinin sınavına "Allahım sen yardım et" diye dua ederek girdiklerini söylemesi, yani Allah'ın yokluğunu veya gereksizliğini ispat edeceği bir sınava girerken yine Allah'tan yardım istediğini ifade etmesi benim için ilginç bir hatıra olmuştur.
- ¹⁹ D'encausse, **Sovyetlerde Müslümanlar**, s.23
- ²⁰ Bu dersler için hazırlanan bir program ve proje örneği için bakınız : **İlmi Ateizm Üzre İhtisasa Giriş**, Âlî Tahsil Üzre, Tedris Metodika Kabineti, Tertip, P. Mahmudov, Bakü-1986, s. 5-50,
- ²¹ Örnek olarak bakınız: **İlmi Ateizmin Esasları, Ders Kitabı**, Bakü-1963
- ²² **İlmi Ateizmin Esasları**, s. 294-314
- ²³ Bu eserlerden bazıları için bakınız: Hasanlı, Hacı Sabir, **İslam Medeniyetinde İlim**, Bakü-1998, s. 201-204; Medvedko, L.İ., Kermanoviç, A.V., **Allahın Adı İle**, Bakü-1991, s. 24, 40,

- ²⁴ Vahabov, M.B. **İslam ve Kadın**, Bakü-1968, s. 2-18; Abbasov, Sultan, **İslam Dîninin Mürteci Mahiyeti**, Bakü-1969, s. 8-40; Balayev, Mehemed, **İslam ve Onun İctimai Siyâsî Hayatta Rolü**, Bakü-1991, s. 7-7-10, 134-151; Hacıyev, Yakup (Derleyen), **Cennetin Kabzı**, Bakü-1986, s. 3-6, 8-330 Bu eser muhtelif yazarların şiir ve nesirlerinden toplanmış dînî, din adamlarını ve dînî âdetleri tenkit eden yazılardan oluşmaktadır.
- ²⁵ Hacıyev, **Cennetin Kabzı**, s. 11, 17, 30, 67, 312-323; Talibov, Mirza Abdurrahim, **Kitap Yüklü Eşek**, Farsça'dan çeviren, Mirali Menafî, Bakü-1979, s. 7-25, 70-76
- ²⁶ **Azərbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, I/239, Bakü-1976. Özel kütüphanesindeki ansiklopediden istifade imkanı sağlayan Mehmet Öztürk Bey'e teşekkür ederim.
- ²⁷ **Azərbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, IV/543-544
- ²⁸ **Azərbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, III/275,
- ²⁹ Tercüme eserlerden bunun örneği olarak : Hoca Nasıreddin Tusi, **Ahlak-ı Nasiri**, Bakü-1980. İslam Ahlakına dair klasikleşmiş bir eser olan bu çalışma Rahim Sultanov tarafından Farsça'dan çevrilmiş, mukaddime, notlar ve izahlar eklenmiştir. Bu çalışmayı Türkiye Türkçesine aktardık, fakat henüz yayın imkanı bulamadı. **İslam, Kısa Malumat Kitabı**, Bakü-1985. Bir grup Rus doğubilimcisi tarafından hazırlanan bu eser kendi türünde Azerbaycanda yayınlanan ilk çalışmalardandır (s. 4). A. Kahramanov'un tercümesiyle sunulan eserde İslam hakkında kısa ansiklopedik bilgilerle birlikte o zamanki İslam dünyası hakkında da kısa malumat verilmektedir. Kerimov, M. Kasım, **Şeriat ve Onun Sosyal Mahiyeti**, Tercüme, A. Kahramanov, Bakü-1987. Eser aile hukuku ağırlıklı olmak üzere Şîf ve Sünnî nazariyelere göre yazılmış mukayeseli bir ilmihal görünümündedir.
- ³⁰ Bu türden çalışmalara misal olarak bakınız : Hatiboğlu, M. Said, "Hz. Peygamberi Yanlış Yorumlama Tezahürleri", **İslami Araştırmalar Dergisi**, Ekim-1986, II/5-11; Ünal, İ. Hakkı, "Seçmecî ve Eleştirel Yaklaşım veya Hz. Peygamberi Anlamak", **İslami Araştırmalar Dergisi**, **Hadis-Sünnet Özel Sayısı**-Ankara-1997, 10/42-59; Severcan, Şefattin, "Peygamberlik Anlayışları ve Hz. Muhammed", **Bilimname** 2003/1, s. 229-250
- ³¹ Yazılış tarihi hicri birinci asrın sonlarına kadar inen bazı siyer ve meğazi kitaplarında da Hz. Peygamberin hayatına dair kıymetli veriler bulunmaktadır. İlk Hadis derleyicilerinden olan ez-Zühri, İbn Şihab (51-124 h.) **el-Megazi'n-Nebeviyye**, tahkik, Süheyl Zekkar, Dımişk-1980 bunun güzel örneklerinden biridir.
- ³² Mehdiyeva, Gülzar (tercüme), **Muhammed Peygamberin Hayatı**, Bakü-1990, s. 150-157 . Cep kitapçığı şeklinde yayınlanan bu eserin üzerinde tercüme olduğu yazılmışsa da kimden ve hangi dilden çevrildiğine dair bir açıklama bulunmamaktadır. Mütercimim bu tercüme çalışması, bizim de bu çalışmada kullandığımız, Washington İrving'ten çevirerek yayınladığı daha hacimli çalışmanın özet bir tercümesi olabilir.
- ³³ Memmedov, M.C., **Sosyal Terakki ve Din**, Bakü-1985, s. 27, 51; Halilov, Kayser ve Hüseyinov, Hasan, **İslam Amili ve Muasır İdeolojik Mubarize**, Bakü-1990, s. 27,
- ³⁴ Memmedov, **Sosyal Terakki ve Din**, s. 51; Masse, A. **İslam**, s. 33-34; Piotrovski, M. B., "İslamın Başlangıcı" (Bu makale "**İslam Tarih Felsefe İbâdetler**" isimli derleme tercüme eser içerisinde yer almaktadır), Bakü-1994, s. 9, 11-18, 21-22; **İslam Kısa Malumat Kitabı**, s. 84
- ³⁵ İrving, Washington, **Muhammed Peygamberin Hayatı**, tercüme, Gülzar Mehdiyeva, Bakü-1996, s. 13-17, 19-25; Piotrovski, M.B., "Kur'an" (Bu makale "**İslam Tarih Felsefe İbâdetler**" isimli derleme tercüme eser içerisinde yer almaktadır), Bakü-1994. s. 35-52
- ³⁶ Ehadov, Abdulla, **Azərbaycanda Din ve Dînî Tesisatlar**, s.164, Bakü-1991

- ³⁷ Ehadov, age. S.164
- ³⁸ Balayev, Mehemed, **İslam ve Onun İctimai Siyâsi Hayatta Rolü**, Bakü-1991, s.7-9; **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, “İslam” maddesi IV, 543; **İslam Kısa Malumat Kitabı**, s. 84; Piotrovski, “İslamın Başlangıcı”, s. 20, 22, 23; Hacıyev, **Cennetin Kabzı**, s. 11;
- ³⁹ **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, VI, 534
- ⁴⁰ Mustafayev, Kadim İbrahimhalil oğlu, **20. Asrın Evvellerinde Azerbaycan’da İslam İdeologiyası ve Onun Tenkidi**, Bakü-1973, s. 7, 276-294; Balayev, **İslâm**, 111-132, 134 –150; Halilov, **İslam Amili**, s. 22-28; Memmedov, **Sosyal Terakki ve Din**, 58-86; Medvedko, **Allahın Adı İle**, 13-17, 50-57,109-120
- ⁴¹ Nebiyev, Azad, **Merasimler, Âdetler, Alışlar**, Bakü-1993, s. 75, 135-162, 234, 235
- ⁴² Hz. Peygamberin hayatı hakkında Arapça’dan çevrilen eserlerden biri :Sıbai, Mustafa, **H. Muhammedin Hayatı**, Bakü-1995’tir. Çevireni açıkça yazılmamıştır fakat eserin sonundaki bir kayıttan mütercimim Ahmed Ali Arslan olduğu ihtimali anlaşılmaktadır. Arapça aslı güzel ve orijinal olan bu eserin sunulan tercüme çalışması aceleciliğin ve itinasızlığın güzel örneklerinden birini oluşturmaktadır. Eser Suudi Arabistan menşeli “Beynel Halk İslam Gençleri Assamblesi” Bakü şubesi tarafından neşredilmiştir.
- ⁴³ Türkiye Türkçesinden çevrilen bazı eserler şunlardır: Yıldız, Bekir, **Kerbela**, Tercüme, Aydın Memedov, Bakü-1991; Ayan, Hamza, **Kelime-i Şahâdet**, tertip edenler, E. Emiraslan, L. Emiraslan, R. Savalan, Bakü-1990
- ⁴⁴ Rahmanova, Kerbelâi Besti ve Efendiyeva, Mansure, **Her Şeyi Beyan Eden Kitap**, Bakü-1985
- ⁴⁵ Bunun örneği olarak “**Mövlütname**”, “**Miracname**”, “**Mucir Duası**”, “**Şifa Duaları**”, “**Hadisler**”, “**Mukaddes İmamlar**” ve benzeri isimlerle, zikredilen şekillerde çoğaltılmış bazı popüler kitapçıklar bulunmaktadır.
- ⁴⁶ Atatürk’ün okuduğu kitaplardan biri olan Lutfullah Ahmed’in bu eseri, sade bir anlatımla yazılmış ve “**Hayat-ı Hazreti Muhammed**” adıyla Osmanlıca üç cild halinde 1053 sayfa olarak İstanbul 1331-2 de basılmıştır. Başka baskıları da bulunmaktadır. Bu eser, Azerice Türkçesine aktarılmış Osmanlıca orijinalinin özeti mahiyetindedir.
- ⁴⁷ Bu çalışmalardan bazıları için bakınız: Talibov, M.E., **Sema Elçisi**, s.3-4, Bakü-1991
- ⁴⁸ Bu eser, Türkiye’de Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayımlanan ve defalarca baskısı yapılan A. Himmet Berki, Osman Keskioglu’nun **Hatemül Enbiya Hz. Muhammed ve Hayatı**, Ankara-1966 isimli çalışmasıdır.
- ⁴⁹ Alladin, Bilkiz, **Muhammed Peygamberin Hikayeti**, tercüme, Rana Paşayeva, Bakü-1991, s. 64-64
- ⁵⁰ Muhammed Ali, **Muhammed Peygamberin Hayatı**, Farsça’dan tercüme, Serhat Nasırzade, Bakü-1993, s. 138-183; Talibov, M. E., **Sema Elçisi**, s.93-96
- ⁵¹ Hasanlı, Hacı Sabir, **101 Hadis**, Bakü-1990, s. 5-31; Mirzayev, Ataemi, **Cami Nevai ve Fuzuli Yaratıcılığında 40 Hadis**, Bakü-1997, s. 45-87
- ⁵² Kasımova, Aide, **Muhammed Peygamberin Miracı**, Bakü-1994, s. 3-72
- ⁵³ Irving, Washington, **Muhammed Peygamberin Hayatı**, s. 3, 13, 34; Piotrovski, M. B., “İslamın Başlangıcı” **İslam, Tarih, Felsefe, İbâdetler** isimli derleme kitap içerisinde Bakü-1994, s 18, 20-23
- ⁵⁴ Nebi Hazri, **Peygamber, Sıfık Hikayeti**, Bakü-1992, s.3-48; ayrıca Özbek yazar Nur Ali Kabul’un “Şarka Hz. Muhammed gibi bilge ve akıllı biri lazım. Ama böyle biri hiçbir zaman gelmeyecek” ifadesi, bölge insanların gözünde Hz. Peygamberin hala bir

ideal olarak yaşamaya devam ettiğinin göstergesidir. Bakınız **Unutulan Sahiller**, çeviren, D. Ahsen Batur, Ankara-1996, s. 299

⁵⁵ İbnu'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec, **el-Mevzuat**, Beyrut-1983, I, 288-290,

⁵⁶ el-Acluni, İsmail b. Muhammed, **Keşfu'l-Hafa**, Beyrut-1351, I, 265-266, no: 827. Müellif burada rivayeti, tek kaynak olarak Abdurrezzak b. Hemmam'a nispet etmekteyse de ben bu rivayeti Abdurrezzak'ın **el-Musannef** isimli eserinde bulamadım.

⁵⁷ **Mevlutname**, Anonim, Bakü- Tarihsiz, s. 59-67.

⁵⁸ Mehdiyeva, Gülizar, **Muhammed Peygamberin Hayatı**, Bakü-1990, s 19-20; Astaralı, Habib Neccar, **Muhammed Peygamberin Hayat Tarzı ve Mübarezesi**, Bakü-1991, s.7-16; Musaddık, Muhammed Ali, **Dînîmiz Namazımız İmamlarımız**, Bakü-1994, s.32-33

⁵⁹ 18 Kehf 110; 41 Fussilet 6; 21 Enbiya 34

⁶⁰ 60 Mümtehine 6

⁶¹ 14 İbrahim 10; 21 Enbiya 3; 23 Müminun 24, 33; 26 Şuara 154, 186;